

бүлө —
жизидил-
ниң өзээ

Ыдык
хүлээлгезин
күүсеткен

Онза байдалдар
агентилен
тиилээн

154 (18581)

5 чылдың
ет 31-де үнүп эгелээн

://shyn.ru

tuva@mail.ru

tuva@yandex.ru

ар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь

16

вторник

«2015 ЧЫЛ: ЧАА ШЫЛГАЛДАЛАР — ЧАА АРГАЛАР»

**Тыва Республиканың Баштыңының Тыва Республиканың
Дээди Хуралынга (парламентизинге) 2015 чылда
республикада болгаш иштики политикада ажил-
херектерниң байдалының дугайында
АЙЫТКАЛЫ**

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!
Дээди Хуралдың хүндүлүг
депутаттары!
Коллегалар! Эш-өөр! Чаңгыс
чер-чурттугларым!

Москвадан чоокта чаа чедип кел-
и, аңаа республика парламентизиниң
иртукчузу-биле, бистиң сенаторлары-
с болгаш депутаттары-биле кады
рттуң Президентизиниң Россия
едерациязының Федералдыг
ралынга Айыткалын дыңнаар ар-
тыг болдум. Ол дээрге бүгү деле-
ге, бистиң шуптувуска хамааржыр
ыткал-дыр.

Айыткал ханы уткалыг болгаш
приотчу хөөннүг дээрзинге чигзиниг
к. Чүнү кылырын, чүнү ооң соонда кы-
рын — даштыкы политиктиг нарын ай-
рыгларның-даа, көдээ школа тудуунуң
пазы-биле-даа кандыг-даа айтырыгга
маарыштыр күүседирин билир киж
стиң-биле чугаа кылды. Россияның
ге-ажыктарын болгаш Украинада
стиң акы-дунмалары-биле эргеле-
н камгалаар ажилды аажок берге
йдалдарда күүседип турар Владимир
адимировичиниң оожум болгаш бүзү-
лдиг чоруу бисти күш кирип турар.

**2015 чыл чуртка бөдүүн эвес бо-
р дээрзин эки билип турар бис.** Амгы
деги шылгалдалар Россияның чонун
йы үеден-даа артык каттыштырган.
дунуң Төрээн чуртунга ынакшыл, улуг
ртунуң төөгүзүңге хүндүткел, шынның
жү Россияны быжыглаарыңга күчүлүг
псек болган.

Владимир Владимирович мынча
эн: «Мурнувуста үе нарын, дүш-
үрлүг, хөй-ле чүүлдер бистиң кан-
нар ажилдаары-биле хамааржыр.
анкциялар болгаш даштыкы кызыгаар-
ашкыннар дээр чүүлдер салган со-
улгаларны дээштиг, шалыпкын чедип
пырынга харын-даа деткимче болуп
рар».

Ол сөстөр бистиң ажил-херээвиске
дуртулга болур ужуруг, бистен өске
ым-даа бистиң айтырыглары-биле
иитпирлевес. Кым-даа биске чүнү-даа
ргүвес, дээрден кежик бадып келбес.
лупту чүүлдер бистен хамааржыр.

**Бисте иштики курлавырлар бар, ону
эң долузу-биле ажыглаар ужуруг
бис.**

Хүндүлүг коллегалар!

2014 чыл дооступ тур. Республикага
онзагай чыл болган. Россияның болгаш
Тываның демнежилгезиниң 100 чылының
дугайын үш чыл дургузунда чугаалажып
келдивис, ол бистиң амыдыралы-
ска ханы төөгүлүг утка-шынарны кириген.
Ам юбилейлиг чыл боду төөгүже кире
берген. Ооң кол-кол түңнелдери кандыг
болганыл?

Мээң кол-кол деп санап турарым
чүүлдерге доктаап көрейн.

Бирээде. Бистиң чаңгыс чер-чурт-
туглары-биле эң эки шынарларын
юбилей көргүскен, Тываның аңгы-аңгы
салгалдарын: школа назы четпээн уруг-
лардан эгелээш буурул баштыг хоочун-
нарда чедир доңаштырган.

Патриотизм болгаш интернацио-
налчы найырал дугайында дыка хөй
болгаш аажок үр чугаалап болур ый-

наан. Ынчалза-даа боттуг ажил-херек-
тер чугула болгай. Төрээн республи-
кавыстың, чурттуң дириг төөгүзү-биле
таныжар, ооң боттуг болушкуннары
болгаш салым-чолу дээш сагыш чо-
ваар органы тывыскан. Ол дээрге угаан-
бодалдың согур чоруундан, тоомча
чок чоруктан, национализмден адыр-
лырының «эми»-дир. Ооң кайы хире
чугулазын бистиң киж бөрүзү эки би-
лип турар.

Улуг чурттуң кезээ болуп турар бис
дээрзин онзалап эскерген бис, ол чурт
Ада-чурттуң ниити төөгүлүг амыдыра-
лынга аныак республиканың салыш-
кынын бедии-биле үнелээн. Юбилей-
биле Тываның хөй националдыг чо-
нунга байыр чедирери-биле чурттуң
Президентизи Владимир Владимирович
Путин кээп чораан. **Бистиң юбилей-
вистиң угаан-бодал талазы-биле кол
түңнели-каттыштырыкчы эң улуг
күштү бергени.**

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

*Улуг Тиилелгениң
70 чылынга*

ХООЧУННАРНЫ ХАРЫЛЗАА-БИЛЕ ХАНДЫРАР

Ада-чурттуң Улуг дайынының
хоочуннарын дузаны дүр-
ген кыйгыртыр баскыштыг
мобиль телефоннар-биле
хандырап сорулганы Тыва
Республика салган.

Дээди Хуралга чыл санында кы-
лыр Айыткалынга Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оол Ада-чурттуң Улуг
дайынынга Тиилелгениң 70 чылын-
га белеткенип тура, езу барымдаа-
лаар чоруктардан үнүп, хоочуннар-
га хүндүткелин сеткил-сагыжының ханы-
зындан көргүзеринче тус чер бот-баш-
карылга органнын кыйгырган.

«Оларның саны дыка эвээш — Ты-
вада 27 киж арткан — деп, Шолбан
Кара-оол демдеглээн. — Фронтучу
кижи бүрүзүнче сагыш салыр херек.
Оларның кадыкшылын долузу-биле
шинчиир, чурттап олар байдалын со-
нуургаар, оларның кадыкшылын, хе-
регелдерин хүннүң-не айтырар хе-
рек. Хоочуннар-биле ажилдаар эки
турачыларны организастаары чугула».

Айыткал кылып тургаш, Тываның
Баштыңы ТР-ниң Информатизация
болгаш харылзаа яамызы-биле дем-
нежип тургаш, фронтучу бүрүзүн ду-
заны дүрген кыйгыртыр баскыштыг
мобиль телефоннар-биле хандыраарын
Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө
яамызынга дааскан. Дарый дуза кый-
гыртышының хүлээп алыр черлерге
дүн-хүн чок дежурныйлаашкын тургу-
зарынче тус чер бот-башкарылга ор-
ганнын ол кыйгырган. Организастыг
бүгү ажилдарны январьда кылып доо-
зар, февраль 1-ден эгелеп телефон-
нарны үлээр деп, Тываның Баштыңы
айыткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчилериниң аттарын мөңгежи-
деринге Сергей Шойгунуң үндүргени
«Тыва — фронтуга» деп ному улуг
ужур-дузалыг болган деп, Тываның
Баштыңы сагындырган. Ында REPUB-
ЛИКАНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА
ШЕРИГНИҢ ТӨП АРХИВИНДЕН КАЙГАМЧЫК
ДОКУМЕНТИЛЕРНИ КИРИГЕН.

«2015 ЧЫЛ: ЧАА ШЫЛГАЛДАЛАР – ЧАА АРГАЛАР»

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ийде. Юбилейге белеткенип тургаш, шалыпкын ажылдап билиривиске болгаш шыдаарывиска боттары-выс бүзүредивис. Чоргаарланыр чүүлдеривис хөй деп бөгүн чугаалап болур бис. Тываның демдээ – Азия төвү чаа кайгамчык шынарлыг апарган. Уран-чечениниң-даа, чаңгыс демни болгаш Азияның шынарын илередириниң-даа талазы-биле делегей деңнелдиг архитектура-скульптура комплекзин тып алган бис дээрзин ам-даа ханы ме-дереп билбейн турар бис. Чаа Азия төвүнүн хаара тыртар күчүзү салгал-дан салгал дамчыштыр улам улга-дыр, **Тыва шынап-ла, Азия дивиниң чүрээ апаар** дээрзинге бүзүрээр мен.

Чогаадыкчы нарын күш-ажылы болгаш бистиң күзеливисти хандырганы дээш салым-чаянныг чурукчу Даши Намдаковка болгаш «Водный мир» тудуг организациязынга өөрүп четтиргеними база катап илередир күзелдиг мен.

Чаарттыг эрик, улуг Енисей-ниң эгезин ап чыдар чер республика-ның турисчи күчүзүн көскүзү-биле ул-гаттырып турар. «Кызылдың «Арба-дын» болгаш найысылалдың өске-даа шөлчүгештерин кылган скульпторлар-га-юбилейлиг хемчеглерниң киржик-чилеринге, өөрүп четтиришкени иле-редир күзенчиг.

«Тыва – арыг-шеверниң болгаш ко-рум-чурумунуң девискээри», «Чаагай сеткилдиг 100 ажил-херектер» деп ак-цияларның бүгү идепкейлиг киржик-чилеринге өөрүп четтиргеними чугаа-лаайн. Бодунуң девискээр тургузугла-рынга юбилейни чаа оран-саваларга, ажилдакчылары-чаа чуртталга бажың-нарынга уткуур арганы тургускан фе-дералдыг албан черлерин-хамыктың мурнунда Камгалал яамызын, ОБЯ-ны, ИХЯ-ны, Истелге комитетин, Кызы-гаар шериглериниң эргелелин, Пенсия фондузун онзалап демдеглээр херек.

Юбилейге белеткел тудуг адырын «чүгүртүпкен» деп болур. Чүгле Кызыл хоорайга 24 тудуг шөлдеринге ажилдар хары угда чоруп турган. Олар чүгле юбилейниң тудуглары эвес, уруглар садтары, школалар, спорт зал-дары, шөлчүгештер, хөй квартиралыг бажыңнар, кудумчулар, оруктар-дыр. Юбилейге уткуштур планнаан чүүлде-ривистиң шуптузун күүседип алдывыс: эрик кыды, Национал парк, найысы-лалдың төп скверлери болгаш кудум-чулары чаарттыг. Чурттуң Прези-

дентизинден болгаш Камгалал яамы-зындан юбилейге уткуштур улуг белек – **Президентиниң кадет училищези болган.**

Республиканың транспорт аргыжыл-газының кол-кол оруктарын улуг хем-чээлдиг чаартып кылганындан Кызыл-дың орук ажил-агыйы амгы үениң не-гелдезинге дүүшкен.

Эргим коллегалар! Өөрүшкүлүг дыңнадыг кылын. Дүүн Каа-Хем хө-мүр-даш разрезинден М-54 оруктуң талазынче **оюп чоруур орук** ажылгал-че дужааттыг. Ол дээрге бистиң үр манаанывыс болушкун-дур. Бөгүнден эгелээш Магистральная кудумчузу-биле улуг чүк сөөртүр транспорт аргыш-пас.

Чаа орук бүрүзү – экономиканың судалы, чоок девискээрлерниң ком-плекстиг сайзыралыга, чаагайжыдыл-газынга, орук чоогунуң инфраструкту-разын тургузарыга деткимче болур. Магистральная кудумчузу болгаш чаа долганыр орук аңаа идиг болуп, найы-сылалда транспорт агымын көскүзү-биле шегледир дээрзинге бүзүрээр мен.

Кожууннар төптериниң төп кудумчулары амгы үенинге дүгжүп турар апарган. Боттарының сөзүн ээлеп, төп кудумчуларның чырыын боттарының күжү-биле организастан Хандагайтының, Шагаан-Арыгның, Ак-Довурактың, Туранның болгаш Каа-Хем суурнуң чагыргаларының даргала-рынга өөрүп четтиргеними илередир күзелдиг мен. Кожууннарда дыка хөй чаа объектилер көстүп келген. Оларны чүгле күрүнө акшазы-биле тутпааны өөрүнчүг. Чадаанада күш-культура-кадыкшылга комплекзин ажылгалче дужаар чеде берген, ону бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, камгалал сайыды, Рос-сияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунуң саналын езугаар спонсор-ларның акша-хөрөңгизи-биле туткан.

«Хоозураан Тыва» деп дора көрген аттан чарлыр **сорулганы ийи чыл бу-рунгаар салган мен.** Беш чүс ажыг кагдыгган объектилер илереттинген. Оларның **272-зин** катап кылып ап болур. Бо хүнге чедир ажил-херекчи чаңгыс чер-чурттуугларывыс **50** тудуг-ну катап септеп алган, **72-зинде** ажил ам-даа уламчылап турар. Республика-да октааттыг черлерниң баазазында бүдүрүлгениң 15 гаражтары, тууйбу, дарганнар кылыглары, брусчаткалар, мебель бүдүрер беш цех, дөрт пилора-ма, көдээ ажил-агыйның ийи рыногу,

сүт хүлээп алыр үш пункт, хөй-ниити-ниң ийи чунар-бажыңы, үш магазин, үш чуртталга бажыңы ажылгалтынып турар. Суурларда чаа спорт залдары, чылгы кажалары, пекарнялар, тараа болгаш хөмүр-даш шыгжамырлары, бүдүрүлгө болгаш социал өске-даа объектилер тыптып келген.

Чоокта чаагы бир чижекте кириейн.

Бо чылдың чазынында «Апрель» деп фирма ажылын Ак-Довурак хоорайга эгелээн, тудуг материалдары бүдүрер ажылды чогулгалыг эгелээш, эвээш кааттарлыг тудугну кыла берген, мур-нунда кагдыгган складтар оран-саваларын катап тургузуп тургаш, бодунуң бүдүрүлгезин улгаттырар сорулгалыг. Тус черниң тудуг материалдарын бүдү-реринден эгелээш чуртталга бажыңын дужаарыга чедир ажылды боттан-дырар үүлени өске сайгарлыкчы-лар бүдүрүп, ындыг **комплекстиг төлөвилелдерни** боттандыраар боор деп идегеп турар бис. Оларны хамык-ты мурнай деткир бис. Бо ажылга кагдыгган объектилерни ажылгаар болза, мактаар апаар. Катап тургузар

зун хөй талалыг кылдыр эде дери-ри, боттуң электри күчүзүн улгатты-рып, чылыдылга-электри станциязын тудары, Шагаан-Арыг болгаш Ак-До-вурак хоорайларда котельнаяларны болгаш чылыдылга четкилерин чаар-тыры, ужудушкун шөлүн тутпушаан, Кызыл аэропортун чаартып кылыры болгаш социал өске-даа объектилер бар.

База бир перспективтиг инвести-ция төлөвилелин немеп алыр арга бисте тургустунган, ону күүсеткен соонда бистиң дыка хөй айтырыг-ларывыс шийтпирлеттинер болгаш республиканың сайзыралы дүргедээр. Ол дээрге – **республиканы газчы-дарының төлөвилели-дир.** Чурттуң удуртулгазы «Алтай» деп хоолайлар тудуун тударының дугайында шийтпи-ри хүлээп алган, ол Барыын Сибирь-ниң газ курлавырын болгаш Кыдаттың барыын талазында Синьзян-Уйгур ав-тономнуг районнуң хереглекчилерин тудуштурар. Ол газ инфраструктура-зынга кирериниң улуг аргалары Тывада бар. Ол дээрге энергияның чаа дөзү

”

2015 чылдың эң кол негелдези болза, саң-хөөнүң эң шыңгыы чуруму, бюджет чарыгдалда-рының үндезилелдиги болгаш оларның эң ажык-тыг чоруу болур. Салдыгган бюджет акшазы бүрүзү көскү беримчелиг болур ужурлуг.

ужурлуг кагдыгган тудуглар ам-даа хөй. **Ам-даа оларның 150-ин «дир-гизер» херек.** Артканнарын план езу-гаар бузар апаар.

Үрегдеттинген объектилерни катап тургузарыга идепкейлиг киришкен болгаш эки түңнелдерни чедип алган Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Бай-Тайга, Каа-Хем, Эрзин кожууннарның чагыр-галарының даргаларыга өөрүп четти-ришкени илередир апаар.

«Тыва-арыг-шеверниң болгаш ко-рум-чурумунуң девискээри» деп конкурстун түңнелдерин онза байыр-лыг байдалга – Республиканың Күрүнө чөвүлелиниң түңнел хуралыга үндүрер бис. Ол ажылга республиканың **63 муң кижизи** киришкен, **49 муң тонна** кадыг артынчыларны аштап-арыггаан болгаш үндүр сөөрткен, **17 муң ыяштарны** тарып олурткан деп демдеглэйн. Ол багай эвес түңнелдер-дир. Ынчалза-даа арыг-силиг болгаш корум-чурум дээрге – доктаамал турар чүүлдер-дир. Бо ажылдың темпизи кошкавас ужурлуг, юбилей бүдүзүнүн үезинде найысы-лалдың болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерниң чаагайжыдылганының тала-зы-биле чыгдыгган дуржулганы моон соңгаар-даа ажылгаары чугула.

Адак соонда, юбилейниң түңнелде-ри-биле холбашкан үшкү байдал. Ону эң кол деп санаа эки боор. Ол дээрге Россияның составыга келир чүс чылга уткуштур **Тываның моон соңгааргы сайзыралыга хамаарыштыр бот-тандырганывыс эгелээшкени-дир.**

Хүндүлүг коллегалар, Тываның келир үезинге онза чугула инфра-структура төлөвилелдерин силерниң-биле кады тургузуп алдывыс. Оларны хөй удаа сайгарып келген бис. Чүү төлөвилелдерил дээрзи билдингир болгай: республиканың минерал-чиг эт баазазын шигээдип албышаан, Кызыл – Курагино» демир-орунуң тудуу, фе-дералдыг М-54 «Енисей» автоорукту Хандагайтыже угландыраары, «Ханда-гайты – Боршоо» эрттирилге пункту-

болгаш найысылалдың экологтук бай-далын экижидериниң аргазы-дыр. Ол төлөвилел амдызында чугаа кырында чоруп, Газпром компаниязы-биле баш удур сүмележип турар. Ону ажылдап кылып эгелээрин болгаш шалыпкын шимчедирин республиканың Эконо-мика яамызынга дагып тур мен.

Юбилейниң хемчеглери бистиң хөгжүлдестиниң программазын фе-дералдыг эң бедик деңнелге көргү-зер арганы тывыскан. 2013 чылдың ноябрьда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдестин федерал-дыг Чазактың хуралыга чугаалашкан. Чурттуң сенаторларының деткимчезин бадыткаан Федерация Чөвүлелиниң доктаалын 2014 чылдың февральда алган бис. Россияның Чазаның Дар-газы Дмитрий Анатольевич Медведев-тин даалгазын езугаар **республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдестиниң комплекстиг планы** ажылдап кылдыгган болгаш ам дугуржулга эртип турар.

Россияның экономиказынга бөдүүн эвес болуп турар бо үеде ол докумен-тини шимчедири аажок нарын дээрзин миннир херек. Ынчалза-даа чүткүлдүг чоруувусту көргүзер ужурлуг бис.

Ам 2015 чылдың угланышкын-нарының болгаш сорулгаларының дугайында.

Чаа кирип турар чылывысты чуртка бөдүүн дээрри берге. Барыын чүктүн санкциялар-биле ыйыдышкыны, нефть өртээниң чиигээни болгаш на-ционал валютаның үнезиниң кудулаа-ны-херек кырында тургустунуп келген чүүлдер-дир. Социал деткимчениң дең-нелин чавызатпазы-биле **иштики бүгү курлавырларывысты мөөңнээр хү-лээлгелиг бис.**

2015 чылдың эң кол негелдези болза, саң-хөөнүң эң шыңгыы чуруму, бюджет чарыгдалдарының үндези-лелдиги болгаш оларның эң ажык-тыг чоруу болур. Салдыгган бюджет акшазы бүрүзү көскү беримчелиг болур ужурлуг.

Республиканың бюджетин ындыг не-
де езугаар хевирлеп тургустунган.
**Акша-хөреңгизиниң шаа-биле чурт-
таар»** деп сөстөр чылдың кол саң-хөө
кыйгыры болур ужурлуг. Бо таварыл-
да чүгле «акша-хөреңгизиниң шаа-би-
е чүгле чурттаар» эвес, ол хире со-
лгаларны эвээш акша-биле шиит-
ирлеп өөренир ужурлуг бис. Тоомча
чурттаары болдунмас. Бюджет-
ин акша-хөреңгизин көрдүнгени-биле
уваары ам таарышпас. Эрткен чылдың
үнелдерин барымдаалап чарыгдалдарын
таннаар чорук ажык чок. Онзагай, кризис-
е удур бир аңгы хемчеглер херек.

Бюджет албан черлерин нормалап
акшаландырыярының аргаларын мурна-
ры күүседип турар ажылдарга ажыг-
аар даалганы **2014 чылче бюджет
айткалы кылып тургаш, берген
кен.** Ынчан нормалыг планнаашкындан
орткан херээ чок дижиб турган бис.
Бо талазы-биле бисте эвээш эвес кур-
тавырлар барын амыдырал көргүскен.
Эң кол чүүлдү—норматив принципте-
ринче **шилчилгени чогумчалыын-на
көргүзөр дээш чогумчалыг чүүлдер
ылбайн турар бис.** Ону стандарти-
зация болгаш күрүне база муниципалдыг
ахы-дузаның өртөөн нормативтиг туруш
езугаар санап үндүрер ачы-дузаның шы-
нарын экижидери-биле бодап тыпкан бис.
Чижээ, школалар, эмнелгелер болгаш
интернат-бажыңнарның ортумак көргү-
зүүн барымдаалап тургаш эвес, ылап-
тап санап тургаш үндүрер. Чагырга-
зында албан черлеринге экономика та-
лазы-биле барымдаалыг нормативтиг
тарифтерни тургузарының талазы-биле
аажок улуг сорулга адырлар яамыла-
рының бюджет талазы-биле экономика
килдистериниң мурнунда тургустунган.
Чарыгдалдарны нормалап планнаарын-
дан чайлапас бис. Бо талазы-биле ачы-
дузаның шынарын кудуладып болбазы
чугула. Оон кандыг түннел үндүрүп бо-
лурул? **Камналганың кол дөзү ажыы
эвээш чарыгдалдарны кызырары,
чидиргилерни эвээжидери болур
ужурлуг.**

Чижээ, аарыг кижилерниң аш-че-
миниң шынарын кудуладып, азы эрге-
жок чугула эм-таңның санын кызырып
шыдапас бис. Ынчалза-даа эмнелге
оруннарын кайы хире ажыктыг ажыг-
лап турарын, ында ажылдап турарлар-
ның штадын шын улгаттырган бе дээр-
зин үнелээр ужурлуг бис.

Ылап-ла медицина камгаладылга-
зының системазында ажылдап турар
албан черлериниң таривин Кадык кам-
галал яамызы болгаш БМК-ның Де-
вискээр фондузу сайгарары эргежок
чугула. Тариф талазы-биле чарыгдал-
дарның **70 ажыг хуузу** медицина ажыл-
дакчыларының ажыл төлевиринче углан-
гыны бийдалы бөгүн тургустунган. Прези-
дентиниң майда үндүрген чарлыктарын
чедишкениниң күүседип, шалың өстү-
рериниң талазы-биле Сибириниң феде-
ралдыг округунуң үш мурнакчы регион-
нарының санында кирип турар бис. Ол
тергиин эки-дир. Кижилерниң акша
ажылдап ап турарында багай чүве чок.
Ындыг турбуже медицина ачы-дуза-
зының таривинде ажыл төлевириниң
үлүүнүң ындыг улуг болуп турары үнде-
зинниг бе, медицина хандырылгазының
шынарынга ол дүжүп турар бе дээр-
зин сайгарып көрээлиңер. Кадык кам-
галалын чаартырынга аажок улуг акша
салдынган, аар өртектиг дериг-херек-
селдерни саткан, медицина дузазының
ажыктыын бедидеринге байдалдарны
тургускан. **Ам акшаны аарыг киж-
иниң бодунуң негелдезинче — эм-таң-**

че, диагностиканы чогуур үезинде тур-
гузарының чарыгдал материалдарын-
че, эмнелгелерниң эт-хөреңгизинче,
чыда эмнедип турар улустуң аш-чеми-
ниң шынарынче угландыраы эргежок
чугула апарган.

Ажыы эвээш чарыгдалдарны сайга-
рарының болгаш кызырарының талазы-
биле бодамчалыг ажылды бүгү деңнел-
дин эрге-чагырга тургузуглары чорудар
ужурлуг дээрзин база катап демдег-
лээйн. **Ону бодунуң чарыгдалдарын
сайгарары-биле эгелээр херек.** Бо
угланышкын талазы-биле ажылды
удуртурун болгаш башкарылгазын бот-
тандыраарын Чазак Даргазының социал
политика талазы-биле оралакчызынга
дагып тур мен.

Чазакты болгаш Дээди Хуралды

хандыраар Тыва Республиканың күү-
секчи болгаш хоойлужудулга орган-
нарының ажыл-агый эргелелин тургус-
каш, республика деңнелинге **чаңгыс
аай ажыл-агый албанынга** камнал-
галыг болдувус. Чогумчалыг байдал
тургузуп тургаш, акша-хөреңги камнап
алырының база бир чижээ кылдыр ки-
жиниң эргелериниң, уругнуң эргеле-
риниң, сайгарлыкчыларның эргелери-
ниң талазы-биле төлээлеринге болгаш
республиканың Хөй-ниити палатазынга
чаңгыс аай эргелел аппарадын болгаш
чаңгыс аай бухгалтерияны тургусканы-
высты кириейн.

Келир чылын республиканың бүгү
албан черлерин тударының бюджет ча-
рыгдалдарын **5 хуу** кызырар деп шиит-
пирлээн бис, ону нормативтиг акша-
ландырышкынны киригениниң күсе-
ли-биле чедип алыр. **Ындыг ажылды
боттандыраарын муниципалдыг эрге-
чагыргалардан манап тур бис.** Бот-
тарынарның эргелел аппараттарын эде
көрүңер, оларны тударынга чарыгдал-
дарның дээштиин үнелээр. Камнат-
тынган акша муниципалитеттерге артар
болгаш оларны тус черниң бараан
бүдүрүкчүлерин деткиринче шилчидер.

Иштики курлавырларны мөөңнээ-
ринге онзагай шиитпирлер негетти-
нер. 2015 чылдың республика бюд-
ждин тургузуп тура, бир онзагай
базымны кылдывыс. Ол федералдыг
программаларны болгаш муниципал-
дыг төлевилелдерни күүседип турар
үеде акшаландырышкынның эргежок
чугула деңнелин болдурар **төпчүткен
фонд** тургустунган. Ынчангаш феде-
ралдыг бүгү программаларга албан
киржир ужурлуг бис.

Акша-хөреңгивис өйлүг-кызыгаар-
лыг-даа болза, ажылгатынмаан акша
чыл төнчүзүнде артып калыр деп эл-
дептиг факт бар. Ооң чөптүг чылдагаа-
ны — федералдыг бюджеттен акша-
ландырышкынның орайтап турары.
Бир талада ындыг, а өске талазында —
бистиң шүшпөң чоруувус база бар. Тус-
кайлаттынган акша-хөреңгини чөптүг
болгаш хуусаазында шингээди алы-
рынга чүү биске шаптыктап турарыл?
деп айтырыгны салып көрээлиңер. Ха-
мыктың мурнунда, **төлевилелдерниң
белен эвези:** документилерниң четче
болбайн турары, участоктарны чедир
долдурбааны, төлевилелди башкара-
рының тодаргай эвези, ону күүседир-
ниң графигиниң чогу, керээлиг ажыл-
даар кижилерниң кошкаа. Чамдыкта

Ындыг чоруктарны үндезини-биле бол-
дурбас деп бодап турар бис. **Төпчүткен
фондунуң акша-хөреңгизин конкурс
үндезининге хуваар** дээрзин база катап
демдеглээр бодап тур мен. Ол конкурска
киржириниң чурумун болгаш негелделерин
2015 чылдың февраль 1-ге чедир ажылдап
кылырын Саң-хөө яамызынга дагып тур
мен.

**Бүгү деңнелдин бюджеттери-
ниң дең-дески чоруунуң дугайында**
чугаалаайн. Бистиң бүгү социал чарыг-
далдарывысты колдуунда-ла чурттуң
Президентизиниң май чарлыктарын
езугаар тодараткан. Оларны чайгы-
лыш чок күүседир — кандыг-даа дең-
нелдин удуртукчузунуң эки ажылының
кол негелдези. Ол силерниң шуптуңар-
га билдингир боор. Бүдүрүкчүлүг эвес
чарыгдалдарны көвүдөдир азы калбар-
тыр акша бисте чок. Ооң дугайын база
эки билзе чогуур.

А орулгалыг кезекти улгатты-
рар болгаш инвестицияларны хаара
тудар дээш ажылдаар хүлээлге-
лиг бис. **Боттуң орулгаларын өстү-
рери—келир саң-хөө үезиниң мур-
нады шиитпирлээр кол айтыры.**
Владимир Владимирович Путин боду-
нуң Айыткалынга бизнесче ыйыдыш-
кын кылбас (үндүрүгге дөрт чылдың,
хайгааралга үш чылдың чапсарын ки-
ирген), харын-даа ону калбартыр да-
алганы берген. Эгелеп чоруур бизнести
деткириниң талазы-биле принципа-
лдыг шиитпирни чурттуң удуртулгазы хү-
лээп алган. Ол базымны кара чаңгыс
шын базым деп санап турар бис.
Тывага биче болгаш ортумак бизнес бо
үе-чадада кара чаңгыс бүдүрүкчү күш
болуп турар.

**Бизнести деткирин ажыл чок
чорук-биле демиселдин кара чаңгыс
аргазы деп мурнундан бээр санап
келген бис.** 7 чыл дургузунда сайгар-
лыкчы чорукту дөрт катап өстүрдүвүс,
ооң ниити продуктуда үлүү мурнунда
3-4 хуу турганындан ам **14 хуу** ажа
берген. Бо адырга ажылдаар олут-
тарны хөйүнү тургузар болзувусса-ла,
республиканың чурттакчыларынга эки
болур, республиканың болгаш муници-
палитеттин орулгазы улам өзер дээрзи
билдингир, чүге дээрге үндүрүгүнүң кол
баазазы НДФЛ болур.

”

**«Акша-хөреңгизиниң шаа-биле чурттаар»
деп сөстөр чылдың кол саң-хөө кыйгыры
болур ужурлуг. Бо таварылгада чүгле «акша-
хөреңгизиниң шаа-биле чүгле чурттаар» эвес, ол
хире сорулгаларны эвээш акша-биле шиитпир-
леп өөренир ужурлуг бис.**

ужурлуг.

Акша-хөреңги алырының конкур-
зунга тиелекчи болур дизе, муници-
палитеттер **төлевилел күүседир чаа
черлерни** кириер ужурлуг. Бисте эпти-
ле мынча дижи: акшадан эккеліңер,
өскүс уругларга 20 бажыңдан тудуп
берейн. Акшаны тускайлап бергеш
көөрге, конкурс-даа эрттирип шыдапас,
тускайлап алган участоктары-даа чок,
техниктиг коштурулгаларның аргазын-
даа тыппаан дээш, өске-даа чылдагаан-
нарлыг болур. Азы конкурсу эрттирип
алыр, тудуг кылыр кижини тып алыр,
бажыңнар туттунар, а керээде оран-са-
ваны электри хандырылгазынга кожа-
рының, чаагайжыдарының негелделери
көрдүмнээн болур.

Муниципалдыг деңнелдин иштики
курлавырларының дугайын чугаалап
тура, база бир хоойлу саналынче си-
лерниң кичээңгейиңерни угландырайн.
Бо чылдың ноябрьда республикага
**патент системазының дугайын-
да хоойлуга** өскерилгелерни хүлээп
алган. Ол эдилгелер езугаар бизнести
чорударының девискээрлер негелделе-
ринге хамаарыштыр патентиниң өртөөн
депутаттар-биле кады тус-тус кылдыр
тургустувус. Негелделер найысылал-
да болгаш Мөңгүн-Тайгада аңгы-аңгы
болгай. **Бо чаа хоойлунуң күүселде-
зи хамыктың мурнунда көдээде биз-
неске ажыктыг болур.** Көдээ черге
патентиниң өртөө дыка чиик апаар.
(Уланчызы 4-кү арында).

(Уланчызы).

Эгези 1-3-кү арыннарда)

Чижээн чугаалайын. Амгы үеде Бай-Даг суурда хеп даараар болгаш септээр сайгарлыкчы патент дээш **11 муң хире рубльди** найысылалда бизнесменнер-биле бир дөмөй төлөп турар. 2015 чылда, чаа хоойлу езугаар, ол 3 муң рубль эвээш төлээр алаар.

Янзы-бүрү санаашкыннар езугаар алырга, патент системазы сайгарлыкчыларның төлээр үндүрүглерин ортумаа-биле 5 катап эвээжедир. Бизнесиң чамдык хевирлеринге хамаарыштыр оон-даа эвээжээр. Амыдырал хандырылга ачы-дузазы дээш төлээр уjurлуг үндүрүг Кызыл хоорайда чылда **150 муң рубль**, а ол-ла ачы-дуза дээш патент өртээ **12,6 муң рубль**.

Патент системазы чүгле сайгарлыкчыларга ажыктыг эвес. **Патентилиг сайгарлыкчыларның саны хөй боорга, тус чер администрацияларынга база ажыктыг**, чүге дээрге патентилерден шупту орулгалар оларның бюджеттеринче кирер. Патент бүрүзү — бети-ле дизе, бир ажылчын туруш-тур. Ажыл чоктарның санын эвээжедип, биче бизнести ажитталчак чоруктан үндүрүп, тус чер бюджеттерниң орулганын көвүдөдип турар бис. Ол дээрге хөгжүлдениң курлавыры-дыр.

Хоойлу-дүрүм талазы-биле бо эгелээшкенин боттандыраарыңа тода информастыг деткимче херек. **Патент системазының эки талаларының дугайында нептеренгей болгаш доктаамал тайылбыр ажылын чорудары чугула.** Үндүрүглер төлээриниң чаа хуусаазының эгезинден идепкейлиг информастыг кампанияны үндүрүглер албаны-биле кады чорударын Информатизация болгаш харылзаа яамызынга дагып тур мен.

Бюджет темазын доозуп тура, **«акша-хөреңгизиниң шаа-биле чурттаар» деп принцип** республиканың каттыштырган бюджетин хүлээп алыры дээш бүдүрүлгө, албан чери, организация болгаш өг-бүлө бүрүзүнүң акша-хөреңги курлавыры болгаш чарыгдалдарыңа чедир планнаашкынның шупту деңнелдеринге кол чүүл болур уjurлуг деп демдегледип каар-дыр мен. **Чурттакчы чоннуң хөлүн эрттир хөй чээли алыры — бистиң чуртувуста бөгүн чидиг айтырыг.** Ол чүүл бистиң республикавысты база оюп эрте бербээн. Чүгле чаңгыс чыл дургузунда чүгле хереглел чээлилеринге бистиң хамаатыларывыстың банкыларга өрелери **8 хуудан ажыг өскөн.** Чээлилерге өрелериниң ниити хемчээлиниң **70 хуу хирези чурттакчы чоннуң өрелери.** Тываның 18 хардан 65 хар чедир назы-харлыг чурттакчы бүрүзүңгө ортумаа-биле **113 муң рубль** чээли онаажыр. Чээли өрөзин хавырап талазы-биле херектерниң саны чыл төнчүзүңдө **сес муң ажыг.**

«Кижилер бүрүзү бодунуң аас-кежииниң дарганы» дээш, ону херекке албайн барып болур-ла ыйнаан. Хамаатылар боттарының арга-шинээн билер, боттарының өг-бүлелерин чээли тамызынче херекчок черге кирип тырта бербези чугула. Хереглел чээлилер, кредит карталары ышкаш **«чик» акшаның айылдыын кижилерге доктаамал тайылбырлаары — бистиң сорулгавыс...** Чээлилер дээш харысалганы шыңгызы-биле үнелеп билеринге өөредир.

Амыдыралдың айтырыгларын аайла-лаас болза, ол хөртүк хар дег апаар. Чээлилер өрелеринге коммунал өрелери база немежи кээр. Оң түңнелинде чүгле чурттакчы чон эвес, а **амыдырал хандырылга бүдүрүлгелери сайзыраар аргазын оскунуп турар.** Бисте энергетикада байдал база дыка нарын. Чижээлээрге, ЧЭТ-тиң, төп одалга чериниң ажылдары оларның бажыңнарында чылыг боттарының өй-шаанда төлээринден хамааржыр

деп Ак-Довурактың, Шагаан-Арыгның, Кызылдың чурттакчылары угап билер уjurлуг.

ЧКА-ның айтырыглары база биске кончуг чугула. Хову-Аксынга коммунал озал-ондакты ажып эртивис. Чээли акшазы-биле туткан модульдуг одалга чери, чаа чылыг четкизи суурну чылыдып тур. Чылыг хандырылгазының шупту четкизин доктаамал ажылдадырының айтырыглары бар, оларны шийтирлеп болур. Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларда одалга черлерин, чылыг четкизин чаартырыңче бөгүн кирипкен бис, төлөвилел-смета документилери барык белен, бо чылдың төнчүзүңгө чедир дериг-херекселди садып алырын планнап тур бис. 2015 чылда тудуп эгелээр.

ЧКА-ны сайзырадыр талазы-биле сорулгаларның чугулазын болгаш улуг хемчээлдин барымдаалап көргөш, ол адырны удуртуруп Чазак Даргазының оралакчызынга дааскан.

Чурттакчы-коммунал ажыл-агыйы — **эң-не берге адыр**, бистиң кижилер

албанынга хүлээп албайн барып болур. **Үндүрүглерни болгаш коммунал телевидерлерни өй-шаанда төлөвээни,** мээң бодалым-биле алырга, **күрүнениң болгаш ооң хамаатыларының мурнунга бодунуң харысалгазын хамааты чедир билбейн турары-дыр** деп болур-дур. А ол дээрге күрүнениң хамааты болгаш муниципалдыг албанынга ооң ажылы-биле канчап-даа дүүшпес-тир. Бо инициативаны дүрген деткээни дээш, Дээди Хуралдың депутаттарыңа өөрүп четтирдим. Бистиң саналдарывысты Күрүне Думазыңа чугаалажып көөр.

Хүндүлүг коллегалар!

Санкцияларның чуруму болгаш аш-чем-биле хандырылганың айыыл чок чорун боттандыраарының эргежок чугулазы **агроүлетпүр комплекзин деткиринге онза кичээнгеи салырыңче бисти ыдалай берген.**

Биске АҮК-түң хөгжүлдөзү кажандаа чугула турган. Сөөлгү 5-6 чылдарда көдээже үш миллиард рубль чыгыы акшаны аңгы-аңгы дөстөрдөн кириген,

Чурттакчы чоннуң хөлүн эрттир хөй чээли алыры — бистиң чуртувуста бөгүн чидиг айтырыг. Ол чүүл бистиң республикавысты база оюп эрте бербээн. Чүгле чаңгыс чыл дургузунда чүгле хереглел чээлилеринге бистиң хамаатыларывыстың банкыларга өрелери 8 хуудан ажыг өскөн. Чээлилерге өрелериниң ниити хемчээлиниң 70 хуу хирези — чурттакчы чоннуң өрелери. Тываның 18 хардан 65 хар чедир назы-харлыг чурттакчы бүрүзүңгө ортумаа-биле 113 муң рубль чээли онаажыр. Чээли өрөзүн хавырап талазы-биле херектерниң саны чыл төнчүзүңдө сес муң ажыг.

бүрүзүнүң амыдыралының шынары оон дорт хамааржыр. Чүгле эрге-чагырга бо айтырыгны шийтирлеп шыдаас, ниитилелдин эң-не калбак киржилгези эргежок чугула деп чүве шуптувуска билдингир. Тодаргай ажыл-херектерге боттарың көргүзүп шыдаан кижилер бисте хөй. Чижээлээрге, Калинин, 7 «а» адрессте бажыңга корум-чурумну тургусканының арга-дуржулгазы-биле Мария Галацевич биле Эллада Анай мээң херээженнер активи-биле ужуражылгам үезинде үлөштилер. Оларның шудругузу мээң сеткилимге дыка таарышты, бажыңда байдал ылап-ла эки апарган. Мээң саналым-биле оларны ЧКА айтырыгларының талазы-биле Хөй-ниити чөвүлелиниң составынче кириген. Идепкейлиг, дөскөл чок кижилерни эскерип, күрүне сорулгаларын шийтирлээринче хаара тудар херек. Эң ылаңгыя улусчу контроль талазы-биле.

Кончуг шыңгыы сайгарылга **Республиканың капитал септелге фондузунга** негеттине берген. Улусчу фронтунуң активчилеринге саналым. Ол херекти холуңарга алыңар. Чурттакчы чонга чедирип турар коммунал ачы-дузаның шынарын, ол ышкаш хамаатыларның төлээриниң чурумун контрольга алыр херек.

Амгы үеде чылыг болгаш энергия дээш чурттакчы чоннуң ниити өрөзи **645 миллион рубль** хире. Чыл эгезинден элээн эвээжээн, ынчалза-даа өрөниң ниити түңү ам-даа кончуг хөй.

«Россия Федерациясында күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 16-гы чүүлүнче болгаш «Россия Федерациясында муниципалдыг албан дугайында» Федералдыг хоойлунуң 13-кү чүүлүнче өскерилгелер кириер дугайында хоойлужудулга инициативазын үндүрдүм.

Күрүнениң хамааты болгаш муниципалдыг албанынга хамаатыларны хүлээп алыр болгаш ажылдаар хуусаазы-биле холбаалыг кызыгаарлаашкыннар даңзызыңа немелделерни кириерин саналдаан мен. Ол чүл дээрге хамааты үндүрүг төлээриниң ийи чылдан хөй хуусаа дургузунда үндүрүг өрелерлиг болгаш алды айдан хөй хуусаада коммунал өрелерлиг болза, ону күрүнениң хамааты болгаш муниципалдыг

республиканың агроүлетпүр комплекзинче бюджеттен инвестицияларның хемчээли ол чылдарда **10,6 катап өскөн.** Муңчу малчыннарны деткир талазы-биле хөдөлишкенинеривис эки түңнелдиг болган. Чурттакчы санынга онааштыр мал бажының саны-биле Сибирь федералдыг округта тергидеп тур бис. Көдээ ажыл-агыйда кол көргүзүглерни көвүдөдип алгаш, дараазында базымны кылыр уjurлуг бис — **көдээге бараан бүдүрүлгезин деткир.**

Юбилейлиг чылдың мурнунда чылда **«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»** деп улуг хемчээлдиг төлөвилелди чарлаан. Чурттуң бүдүрүкчүлерин деткирин ийи чыл бурунгаар эгелээнивесте биске өөрүнчүг чүве бар. Ынчангаш моон соңгаар чүнү кылыры биске элээн билдингир.

Чурттакчылыг черлерниң 177 төлөвилелдеринден 153-жү бөгүн боттанган. Төлөвилелдин киржикчилериниң бүдүрген барааннарының болгаш чедирген ачы-дузазының ниити хемчээли 127,7 миллион рубль болган. Төлөвилелди боттандырып турар үеде 1 109 кижилерге хаара туттунган. Бараан бүдүрүрениң болгаш ачы-дуза чедирериниң 82 хуузуң төлөвилелдин киржикчилери кожууннарда, 18 хуу хирезин Кызылдың хереглекчилер рыногунда боттандырып турар. Бо чылдың 9 айларында оон үндүрүглер кирилдези 10 миллион рубль хире.

Чоокта чаа эрткен түңнел делгелгеге Тываның шупту муниципалдыг тургузуларындан болгаш көдээ черлеринден төлөвилелдин 158 киржикчилери боттарының бүдүргени эң эки дээн продукциязын делгээн. 2013 чылда эрткен баштайгы делгелгеге деңнээрге, киржикчилерниң саны бүдүн чартык катап көвүдээн. Ярмарка садыы ажыл хүннеринде эртип турган-даа болза, Кызылдың хөй чурттакчыларын болгаш аалчыларын бодунче хаара туткан. Ийи хүн дургузунда 15 муң ажыг кижилер аңаа келген.

Чаңчыл езугаар делгелгениң киржикчилерин тодараткан, ынчалза-даа оларның аттарын адаас мен, чүге дээрге төлөвилел оруун ам-даа уламчылавышаан. Боттарының эгелээн ажыл-херээ улам сайзыраар дээрзин олар бадыт-

каар уjurлуг. Ниитизи-биле демдегледип каар чүүлүм — **«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»** деп төлөвилел бодунуң сорулгазын күүсеткен — көдээниң чурттакчыларының сайгарлыкчы идепкейи дыка көдүрүлгөн.

Сүт бүдүрери 16,9 хууга; эттен кылган продуктулар — 26; балыктан кылган продуктулар — 2; ижер суг бүдүрери 40 хууга улгаткан. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң индекси ниитизи-биле республикада 1,5 хууга көдүрүлгөн.

Төлөвилелди деткирин бо чылын соксадыр деп турганывысты билер силер, ынчалза-даа чуртталга бодуну-биле шийтирлээн. Даштыкыдан кирип сөөртүп турган аш-чем аймааның орнун солугуру продукция бүдүрер аргалар тус черниң бүдүрүкчүлеринде тыттып келген, ону канчап-даа оскунуп болбас, олар бир янзы болгаш, **«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»** деп республика төлөвилелиниң кол сорулгазы-биле дүгжүп турар. Россияның Хөй-ниити палатазынга ол анаа эвес эки деп үнелеткен.

Ам-даа бурунгаарлаар, төлөвилелди чаа шынарлыг деңнелче үндүрер херек. Ону эң-не орулгалыг кылыр. Продукциязы болгаш ачы-дузазы рынокка херек апарган бүдүрүлгелер суурларга артар болгаш улам сайзыраар уjurлуг.

Көдээ бүдүрүкчүлерге күрүнениң деткимчезиниң кол хевирлерин арттырышаан, 2015 чылдан эгелээш белен продукция дээш субсидия бээринче кичээнгеи салыр бис. **Бүдүрүлгениң ажылын ооң бүдүрген продукциязының хемчээли-биле эвес, а сайгарган бараанының хемчээли-биле үнелээр бис.**

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелге республика Чазак хөй үени болгаш күштү үндүрүп турар. Барык-ла чурттакчылыг чер бүрүзүңгө Чазактың кежигүнүн быжыглаан, ведомстволар аразының ажылчын бөлүүн тургускан. Ындыг чүүл көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүзү бүрүзү-биле сырый болгаш хууда харылзааны тудар арганы берген. Оларның кижилер бүрүзүнүң арнын таныыр бис, ажыл-херээнде бергелерни билер бис. Ол кончуг чугула.

Төлөвилелди сайгарып чугаалажып тура, көдээде шупту бүдүрүлгелерни харылзаштыраар, агроүлетпүр комплекзин дээштиг кылдыр дес-дараалаштыр тургузар **улуг хемчээлдиг сорулгаларже ала-чайгаар үне берген бис.** Алызындан алырга, **республиканың АҮК-зин организастаарының кластерлиг деңнелинче үнүп келдирис.** Республиканың аграр үлетпүрүн организастаарының кол зоналарын, продукция болбаазырадыр улуг бүдүрүлгелер хевирлиг оларның кластерлиг төптөрүн, бүдүрүлгелер аразында транспорт аргыштырылганы, продукция бүдүрүкчүлери биле белен продукция хереглекчилериниң аразында харылзааларны республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы тускайлап каапкан.

Чижегледип чугаалайын: кластерлиг төптөр апаар дөрт улуг объектилерни келир чылын тургузуп эгелээрин планнаан: «Агроэвилел» КАБК-ның баазазынга чылыглан шөлдерге ногаа тарып өстүрер ажыл-агыйны, «Туран» КХН-ниң баазазынга сүт-бараан фермазын, Сукпак суурга эт комбинатын, «Сайзырал» рыноктуг баазазынга бөлүктөп сайгарар төптү.

Ынчангаш **«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»** деп төлөвилелди, республиканың АҮК-зиниң кластерлиг тургузуун барымдаалап, өске хевирге боттандыраар бис. Ол дээрге сайгарлыкчы, администрациязының даргазы, адырның сайыды чаа бүдүрүлгени тургузарда, төлөвилелдин орулгалыын, белен продукциязының херегледиг боорун болгаш кластерлиг зонага ооң туружун тодаргай санап үндүрер уjurлуг апаары ол-дур.

Хүндүлүг коллегалар!

Көдээниң экономиказын дир-дээр дээн күженишкннеривис-ре-түннелдиг болган. Чаа бүдүрүл-лөр тыптып, тудуг-суур шапкынчаан-адээ аныяктарының хоорайже чүт-үрү эвээжээн, көдээ амыдыралды-иллип ап турар апарган аныяктар көвү-дээн. Ынчалза-даа көдээде амыды-ралдың шынары амгы үениң негел-елеринге оранчок четпес дээрзин-үлээп көөр апаар. «Көдээниң социал-айзыралы» деп бүгү россияжи про-грамма сууржуң амыдыралдың социал-инфраструктуразын өрү тыртарыңа-узулап турар. Ынчалза-даа ол ам-даа-четпес. Немелде, херек болза, эң он-кагай хемчеглер херек, ылаңгыя шиит-пирлеттинмейн турар айтырыгларлыг-угланышкыннарга, күрүнениң хан-дырар ужурлуг параметрлеринге ха-маарыштыр. Чижээ, **хамаатыларның айыыл чок чоруу.**

Сөөлгү чылдарда кем-херек үүлге-дишкннериниң ниити деңнели куду-лаан. 2006 чылда аар кем-херек үүл-гедиглериниң саны **3398** болза, 2013 чылда — **1876**. Ооң иштинде өлүрүүш-күн саны барык ийи катап кызырылган. Мону ыяап-ла быжыглап арттыргаш, кичээнгейни шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларлыг угланышкынче хаара-тудар херек. Чижээлээрге, **рецидивтиг кем-херек үүлгедиглери** бисти дүвү-редип турар. Ооң мурнунда хостал-газын кызыттырып шииттирип чораан-кижилерниң кем-херек үүлгедир чоруу-бүгү кем-херек үүлгедигишкннериниң **барык чартык кезин болуп** турар. Чамдык кожууннарда (Бай-Тайгада 63 хуу) **барык үштүң бири.**

Системалыг профилактика ажы-лын тургузуп алыр дээш улуг күже-нишкннерни кылып турар бис. Ке-земче күүседир албанның федералдыг-эргелели-биле чөпшээржилгелерни-чарып, тус чер чагыргалары-биле ко-лонияларның администрацияларының, эрге-хоойлу органнары-биле ажылын-удур-дедир харылзаалыг болдуруп, кым, кажан хосталырын, ол чүнү кан-чаар деп турары, социал дуза херег-леп турар бе дээрзи билдингир болур-ужурлуг. Бо сорулгаларны чедип алы-ры-биле чурттаакчылыг чер бүрүзүнде, школаларда Адалар чөвүлелдерин тур-гускан.

«Хөй-ниити чурумун тударыңа-чамдык айтырыгларны таарыштыра-рыңа хамаатыларның киржилгези-ниң дугайында» хоойлу төлевилелин-Чазак чөпшээрээн, ында улусчу дружи-наларның кежигүннериниң эргелерин-болгаш хүлээлгелерин, социал мага-дылалын тодараткан.

Чон чөптүг эвес чорукту чиди-биле хүлээп алыр. Кым-бир киж-и хөлезилеп чыткаш, «чылыг-чимчак» олутту апкан, кым-бир киж-и кеземче-ден чайлай хона берген, улуг шимзэн-үндүрген херектер шөйлүп чорза-чор-за, түңнел чок баар, полиция ажыл-дакчылары, тус чер чагыргаларының-удуртукчулары кылымал арага садып-турар адрестерни билбээчеп эрт-тирип турар. Бо бүгү эрге-чагыргага-бүзүрелди бадырып турар. Эрге-ча-гыргаларның тургузуу болгаш кадрлар-политиказының айтыры ажык болгаш-хөйге билдингир болур ужурлуг. Бис-тер кадрларны деткиир бис, ылаңгыя-олар шиитпирлеттинмейн турар айты-рыгларже чаазы-биле көөр арганы бе-рип турар болгаш оларны шиитпирлээ-рин дүргедедип турар.

Бистиң девискээриviste **714** күрүне

албан-хаакчылары, **928** муниципалдыг-албан-хаакчылар болгаш **948** федерал-дыг албан-хаакчылар ажылдап турар. Ынчалза-даа чонга бо саннар чугу-ла эвес, олар бистерни федералдар, регионалдар, муниципалдар деп ылга-вайн турар болгай. Оларга бистер шуп-ту чаңгыс эрге-чагырганың төлээлери-бис. Ынчангаш харысалга база шуп-тувуста ниити. Кижилерниң бүзүрели-судтуң чөптүг шиитпиринден, Кеземче-күүселдезиниң федералдыг албаны-ның удуртукчуларының рецидивтиг кем-херек үүлгедиглериниң кызырлыш-кыны дээш сонуургалындан, истелге-органнарының ажыл-чорудулгазының-үре-түннелдинден, участок шагдаала-рының ажылының шынарлыындан ха-мааржыр.

Кандыг бүзүрел дугайында чугаа-турар боор, бир эвес бистиинде эрге-хоойлу чурумун тудуп турар орган-нар чок чурттаакчылыг черлер барда. Айыыл болганда кижилерниң баар

га **10** бажыңны тударын планнаан-бис. Олче республика бюджетинден-тускай сорулгалыг акша-төгерикти-аңгылаар. Тудуг яамызынга ИХЯ-биле кады 2015 чылдың февраль 1-ге-чедир участок шагдааларының бажы-ңы төлевилелди белеткээрин хүлээн-дирип тур мен.

Аңаа көрдүнген акша-төгерикти-алыры-биле муниципалитет бүрүзү-конкурска киржиб болур. Конкур-суң ыяап-ла күүседир байдалдары ту-рар. Бир дугаарында — ол азы бо-суурга участок шагдаазыңа бажың-тудуунуң эргежок чугулазының ба-дыткалы. Ийиде — тудуг тудар чер-лерниң белени, ооң иштинде электри-хандырылгазыңа кожарыңа белени.

Республиканың Чазаның Дарга-зының оралакчызы Шолбан Чыргал-оолович Монгушка **февраль 1-ге**-чедир участок шагдаазыңа бажың-тудуунга бюджет грантызын алыры-ның дугайында конкурсуң дүрүмүн

99

Эрге-чагыргаларның тургузуу болгаш кадрлар-политиказының айтыры ажык болгаш хөйге-билдингир болур ужурлуг. Бистер кадрларны-деткиир бис, ылаңгыя олар шиитпирлеттин-мейн турар айтырыгларже чаазы-биле көөр арга-ны берип турар болгаш оларны шиитпирлээрин-дүргедедип турар.

чери чок болуп турар ышкажыл. Рес-публикада **139** участок шагдаалары-ажылдап турар, ооң иштинде **92-зи** — көдээ черлерде. Ортумак чижек-биле-алырга четчир ышкаш, ынчалза-даа-бистиинде көдээ участок шагдаала-ры бот-боттарындан ыракта турар 2-3-суурларны харыылап турарлар бар-болгай. Ынчал кээрге, **ыңдыг ортумак хемчеглер бистиң байдалывыска кан-чап-даа таарышпас.**

Чүгле **49** участок шагдаалары чурт-таар оран-сава-биле хандыртынган, артканнары чурттаар оран-саваны-хөлезилеп турар ийикпе, азы төрел-дөргүлдеринде чурттап турар. Чурт-таар оран-савалыг участок шагдаала-рының чүгле **28-зи** бодунуң хүлээнип-алганы административтиг участогунда-чурттап-ажылдап турар. Артканнары-боттарының участоктары кээп көрүп-каап ажылдап турар.

Бистер мурнувуста **участок ин-спекторларын «черже» эгидер со-рулганы салган бис**, олар чаңгыс-черинге чурттавышаан, ажылдап, бот-тарын долгандыр профилактика ажы-лын чорудуп турар кижилерни хаара-тутсун. «Чер дугайында» республика-ның Конститутсучу хоойлузунга өскерил-гелерни кириген бис. Ам күзелдиг-ле-болза, **участок шагдаазы ажылдап турар черинге халас черни ап болур болгаш хууда бажыңны тудуп алыр эргелиг.** Ол бир эгелээшкннеривис-тир, ийи дугаары — **албан-хаар чериниң тудуунга хамааржыр.**

Эрге-хоойлу ажылдакчыларының-профессионал ниитилелиниң ажылдак-чылары-биле **«Участок шагдаазыңа бажың»** деп чаа төлевилелдин идея-зын сайгарып чугаалаштывыс. Учас-ток төлээзинге бажың, бир талазында-ажылдакчының чурттаар оран-са-вазы болур, а өске талазында **хөй-ниитиниң чурумун тудар пункт** болур-ужурлуг. Аңаа криминал-биле демисел-чорудар улусчу дружиналарның ажыл-чорудулгазының төвү турар.

2015 чылда **участок шагдааларын-**

ажылдап кылырын болгаш ооң ку-ратору болурун хүлээндирип тур-мен. Ол 2015 чылдың февраль 1-ден-сартты алыр ужурлуг, а **март 1-ден**-тудугну кылыр кижилерге хамаарыш-тыр ажылдар эгелээр.

Көдээниң социал айтырыгларының-дугайында чугаалажып тура, **эң чугу-ла херек чүүлдерни** тода билир бис. Бирээде, каракка көскү эргижирээн, хевир чок Культура бажыңнары. База-бир аарышкылыг айтырыг — суг-биле-хандырылга чогу.

2015 чылдың республика бюд-жединде **5 көдээ культура бажың-нарының тудуунга акша-хөреңги көрдүнгөн.** Ол акша-хөреңгини база-конкурс-биле үлээр. Ыяап-ла турар-чүүлдерге чер участогунуң бары бол-гаш ооң электри хандырылганыңа-коштунганыңа немей муниципалдыг-бюджеттен тудугнуң **5 хуузуң кады акшаландырар акша-хөреңгизиниң барын көөр.** Ол муниципалитеттиң-акша-хөреңгизи бооп болур, оон аң-гыда деткиичилерниң акшазы бооп-болур. Муниципалдар шимченгирин-көргүзөр ужурлуг, кым үезинде чет-тигип, бүгү херек документилен-киирер болдур, ол көрдүнген акша-хөреңгини алыр. Культура яамызы-Тудуг яамызы-биле кады чаңгыс аай-төлевилелдерни **март 1-ге** чедир-белеткээн турар, а **апрель 1-ден** эгелеп-төлевилел боттанып эгелээр ужурлуг.

Суг колонкаларының тудуунга ха-маарыштыр алырга, ол муниципалитет-терниң хүлээлгези-дир. Бо таварылга-да кандыг-даа конкурс турбас. Боттуң-күжү-биле суг колонкаларының тудуун-боттандырыпкан кожууннарда немелде-саң-хөө деткимчезин көргүзөр бис. Ту-дуг доостурга-ла, чарыгдалдарның **50 хуу хемчээлиниң дузазын бээр.**

Хүндүлүг коллегалар!

Эрге-чагырганың ажылы кижилер-ниң эрге-ажыынче угланган болур ужурлуг. Ылаңгыя чугаа тус чер-бот-башкарылганың дугайында болуп тур-да. 2015 чылда муниципалдыг деңнелге

калбаа-биле соңгулдалар чорудар бис. **Чадаана хоорайның сес муниципал-дыг районунуң депутат корпусу чаарт-тынар, республиканың 52 сумуларыңа** депутаттарны соңгуур. Амгы депутат-составтар болгаш чагыргалар херек кы-рында боттарының углап-башкарып шы-даар арга-шинээн шыңзыдар ужурлуг.

2013 чылдың түңнелдери-биле **тус чер бот-башкарылга органнары-ның дээштииниң рейтингизинде** Кы-зыл, Тес-Хем кожууннар, Ак-Довурак-хоорай мурнап турар. Бо түңнелдер-ажылдың кайы угланышкыннарыңа-муниципалитеттер шылгап, чаңгыс-чер-чурттуглары кандыг боттут ажыл-херектер дээш оларның ажылын үнелеп-турарын илереткен.

Эрткен чылдың тиелекчизи — **Кызыл кожуун** биче болгаш ортумак бизнес-бүдүрүлгелериниң санын көвүдеткени-дээш **(7,5 хуу)** дээр көргүзүлгелерни-чедип алган. Мооң мурнунда үндүрген-чер участоктарыңа учетка ап, бүртүкел-ин-чурумчуткаш, үндүрүг онаалдазын **24 ка-тап** улгаттырган. Ажылдың бо угланыш-кыны тудугга бердинген чер участоктары-ның шөлүн аайлааш, маңаа көргүзүүн **86 катап** улгаттырар арганы муниципалдыг-эрге-чагыргага берген. Бо саннарның-артында чыл-чылы-биле шиитпирлээр-ужурлуг чидиг айтырыг, өөдежок дүжү-меттерниң ужуң берге байдалче кирген-кижилерниң салым-чолу туруп турар. Чаа-чуртталга бажыңнарын ажылгалче кири-ри чылда **ийи катап** улгаткан.

Кожуунда муниципалдыг садиктер-ажылдакчыларының акша-шалыңы **25,5 хуу** өскөн, немелде өөредилге ап турар-уругларның саны **ийи катап** өскөн.

Эрткен чылдың түңнели-биле ийи ду-гаар чер алган **Тес-Хем кожуун** бюд-жеттен дашкаар инвестицияларны **5,7 хуу** өстүргөн. Берт-Даг сумузуңуң чурт-такчылары кожуун төвүнче чаа автобус-оруу-биле чоруп турар апарган. Баш-кыларның акша-шалыңы барык **30 хуу**, күш-культура болгаш спорт албан чер-лериниң ажылдакчыларының — **34 хуу** өскөн. «Аян» база «Челээш» садиктерге-немелде **60 олутту** ажыдыптарга, школа-назыны четпээн уругларның оочуру **4 хуу** кызырылган. Кожуун чурттаар оран-сава-киирилдезин **51 хуу** ажыр күүсеткен. Чаа-бажыңга киргенин **38 өг-бүлө** байырлаан, 2012 чыл-биле деңнээрге, кииртинген-чуртталга шөлү **46 хуу** өскөн.

Кызыгаар кожууннарывыс бо чылын-бурунгаар хөгжүлдизинге чаа немелде-аргаларны алган. Бистиң чаңчыл бол-ган даштыкы экономиктиг партнерувус — Моол-биле **виза чок режим** киир-тинген. Бо шиитпирни Тываның болгаш-Моолдуң чурттакчылары четтикпейн ма-нап, ооң-биле улуг идегелдерни холбап-турган. Ам төрелдери база удур-дедир-солчулга езугаар өөренип турар студен-тилер-биле ужуражырыңа моондак чок. Ам улуг барбаларлыг аян-чорук кылы-ры-биле кызыгаарланмайн, кызыгаар-чоогунуң садыглажышкыныңа амгы-үениң инфраструктуразын тургузуп, ту-рисчи маршруттарны, культурулуг болгаш-ажыл-херекчи харылзааларны калбар-тыры чугула.

Муниципалитеттер рейтингизин-ге үшкү черни **Ак-Довурак хоо-рай** ээлээн. Бедик көргүзүлгелерни чонга-бүрүн автобус аргыжылгазын тургускаш, башкыларның шалыңын **50 хуу**, культура-ажылдакчыларының — барык **ийи катап** улгаттыргаш, чедип алган.Тус чер бюд-жединиң боттут байдалын барымдаалап-тургаш, бот-башкарылга ажылдакчыла-рының акша-шалыңыңа чарыгдалды та-арыштыр эвээжеткен.

(Уланчызы. Эгези 1-5-ки арынарда).

Коллегалар! Мурнувуста нарын, күженишкенин ажил бар. Ооң-биле чергелештир акша-хөреңги кызагалды өзүлде темпирин бадыраарыңа, экономиктиг турушкун кылырыңа чылдак болбас ужурулуг. Бис шуптувус, бирги ээлчегде, муниципалдыг удуртукчулар, эде тургустунуп, олутпай чоруктан болгаш өзүлде чок байдалдан уш-тунар ужурулуг бис. Арга-шинектерниң кызыгаарларын хере тыртар херек. Чүнүң-даа мурнунда инвестицияларны идепкейлиг хаара тудар. Инвестиция дугайында айтылалым катапта-вас мен, ынчалза-даа хоойлужудулгада сөөлгү өскерилгелерге дүүштүр инвесторлар-биле харылзааларда кол-кол чүүлдерге доктаап көрейн.

Республикада казымал байлактар шигээдип турар болгаш регионалдыг төлөвилелдер даңзызынче кирген инвестор компанияларга орулгандан үндүрүггө чингелделер көрдүнгенин билер силер. Ындыг компаниялар амдызында бисте ийи: «Межегей хөмүр-даш» болгаш «Лунсин». Оларның-биле инвестиция керээлерин чарар бис, ынчалза-даа амгы үеде социал эгелээшкinner дугайында дугуржулга бар. Чижээ, «Лунсин» компания чингелдеден алдынган акша-хөреңгини 2015 чылда оюп чоруур орук тудуунче, 2016 чылда — ушу школазы тударынче чорудар. Инвесторлар-биле ажилдың ындыг уг-шин, бирээде, хоойлуга үндезилеттинген, ийиде, кайы-даа талага ажыктыг.

Ийиги талазында — чаа инвесторларны хаара тудары. Маңаа административтиг моондактар тургуспас ажилды уламчылаары чугула. Мында улуг курлавырлар бисте бар. Күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузалар чедирер дүрүмнерни экижидери, чөпшээрел бээр хуусааларны кызыра-ры чугула. Чижээ, чер участоктарын, тудуг кылырыңа чөпшээрел бээр чурум билдиришкенин киргенинден эгелээш, чогуур документ бээринге чедир базым аайы-биле бижиттинген турар ужурулуг.

Федералдыг хоойлужудулганың негелдезин езугаар күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза чедирелгезин электроннуг хевирже кириер ужурулуг бис. Ол коррупция болгаш езу барымдаалаашкыны-биле демиселге дээш-тиг арга. Электроннуг хевирге базым бүрүзү, административтиг моондак **200 муң рубль** чедир өртөктөгү. Ол базымнар эвээш болган тудум, ачы-дузаны шилчидери биске чик болур. Адырлар яамыларының, тус чер бот-башкарылга удуртукчуларының административтиг моондактарны эвээжидиринге езулуг көскү чижээ ол дээрзи-биле чөпшээрер боор силер.

Муниципалитеттерниң 2015 чылда чугула сорулгазы — тодаргай инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын тургузары, **инвестиция паспорттарын** белеткээр. Инвестиция паспорту болуп болгу дег инвесторнун кожун-биле таныжылгазынга кол чепсек болур ужурулуг.

Муниципалитеттер акшаландырышкын херек белен төлөвилелдер-биле инвесторларже боттары үнери чугула. Документилерни белеткеп кааны эң бедик деңгелдиг болуру чугаажок.

2015 чылда тодаргай төлөвилелдерлиг турары база инвестиция салышкынын хаара тутканы тус чер эрге-чагыргазының ажилы-

ның дээштинин кол көргүзүү болур.

Келир чылдың март 1-ден федералдыг хоойлужудулга езугаар күрүне болгаш муниципалдыг өнчүде турар черлерни чамдык таварылгада садыглажылга чокка чорудуп болурун **губернаторларга чөпшээрер каан**. Ону бээр үндезини — социал-культурлуг болгаш коммунал ажил-агый объектилерин тудары, улуг хемчээлдиг инвестиция төлөвилелдерин боттандыраары. Ол бистиң девискээрлеривистиң инвестиция талазы-биле сонурганчыын өстүрер эки арга-дыр. Мен силерден саналдарны манап тур мен.

Чер болгаш өнчү харылзааларының яамызынга ындыг чер участоктарын бээр негелделер дугайында **хоойлу төлөвилелин ажилдап кылырын** дагып тур мен. Шупту чүве инвесторларга көңүс бөдүүн, ажык, билдингир болур ужурулуг.

Хүндүлүг коллегалар!

Бистиң планнарывыстың чедимчелии хамааржыр чугула сорулгаларның бирээзинге доктаап көрейн. Ол — **удуртукчуларның шынарлыг кадр курлавырын хевирлээр**.

Тус чер эрге-чагыргазын чаартырының эгезин салган «Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылгазын организастаар ниити принциптер дугайында» хоойлу хүлээп алдынгандан бээр **11 чыл** эрткен. **Бо чылдар иштинде муниципалдыг удуртукчулар-**

тудары. Чазак Даргазының оралакчызы — Чазактың Канцелярия болгаш Аппарат удуртукчузунга **ажыл-албан бажыңнарының муниципалдыг фондусун** тургузарыңа хөдөлүр чурумну хевирлээр дагып тур мен.

Хүндүлүг коллегалар — муниципалдар!

Юбилейлиг чылды үдевишаан, эргинде ам бир чугула төөгүлүг чыл турарын сагындырдым. Ам бир чугула онза юбилей — **Даа хошуннун 250 чылы**. Ол бүгү Тывага, ооң төөгүзүңге эң чугула. Ол бурунгу төөгүнү, Тываның шоолуг-ла билдинмес, ынчалза-даа административтиг башкарылгазының төөгүзүн, чагырыкчыларының ажил-херектерин, салым-чолун өөренир бир чылдак. Бистиң кайгамчык чаңгыс чер-чурттувус, бо юбилейлиг чылда тураскаалын тургусканывыс **Буян-Бадыр-гының** намдарынче эглиривис. Тываның сургуулдары төөгүнүң ол арынын ажыткаш, Даа хошуннун сурагылыг кижилери-биле таныжар, чаа чүүлдерни билип алырлар.

Юбилей **Чөөн-Хемчик кожунга** дорт-ла хамаарылгалыг. Ооң төөгүзү-биле сурагылыг аттар болгаш чаңчылдар, шажынны, сагыш-сеткил бүзүрелин, **Үстүү-Хүрээни** катап тургусканы холбаалыг. Ол кожуннун удуртукчуларының чаңгыс чер-чурттугларын мөөңнеп, юбилейинге төлөптиг түңнелдерлиг келири — оларның арын-нүүрүнүң херээ. Республиканың Чазак бүгү талалыг ду-

“Муниципалдыг удуртукчунун чыгдынган дуржулгазы, амыдыралды езулуг билири, мергежилдиң бүгү республиканың чаагай чоруунга ажыглаттынар ужурулуг. Ындыг удуртукчу кайы-бир адыр яамызын удуртуп болур. Муниципалитет чагыргазының удуртукчулары дээрже, боттарының девискээринде шупту чүве дээш хары-салганы ап шыдаар, дүрген удуртуп билер, цццкч чаданың менеджерлери-дир.

ның тодаргай составы тургустунган. Бир черде мергежилди бедик, өске-зинде — куду болза-даа, ол кадр курлавырын башкарап апар.

Мен чаңгыс эвес удаа кадрлар-биле ажилдың **делгем шилилгезин болгаш профессионал өрү өзүлдезиниң** дугайында чугаалап келген мен. Башкарылга школазын адаандан эгелээш, бедик муниципалдыг албан-дужаалга чедир эрткен кижини ооң салым-чолу кым-бирден хамааржыр эвес, оон-даа ыңай депшир аргалыгы ол бүзүрелдиг болур.

Муниципалдыг удуртукчунун чыгдынган дуржулгазы, амыдыралды езулуг билири, мергежилди **бүгү республиканың чаагай чоруунга** ажыглаттынар ужурулуг. Ындыг удуртукчу кайы-бир адыр яамызын удуртуп болур. Муниципалитет чагыргазының удуртукчулары дээрже, боттарының девискээринде шупту чүве дээш хары-салганы ап шыдаар, дүрген удуртуп билер, үстүкү чаданың менеджерлери-дир. Бир эвес улуг чурттакчы черниң чагырга даргазының азы мэриниң кризиске удур башкарылгага дуржулгазы улуг болза, ону **өске районну өрү тыртарыңа** чүге ажыглап болбас деп?

Кадр курлавыры-биле ажил, оларның делгем шилилгези дээштиг болзун дизе, боттук базымнар кылдынар ужурулуг. Ооң бирээзи — **районнар чагыргаларының даргаларыңа чурттаар ажил-албан бажыңнарын**

заны көргүзери чугаажок. Байырлалды белеткеп эрттирериниң планы бадылаттынган. Кол-ла чогаадыкчы күш Чөөн-Хемчик кожуннун чурттакчылары боттары болур ужурулуг.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

2015 чылда бистиң чуртувус улуг, алдарлыг юбилей — **Улуг Тиелелгениң 70 чылын** демдеглээр. Бо кайгамчык байырлалга бис белеткелди эгелей берген бис. Оргкомитет тургустунган, ажил планы бар. Организастыг хемчеглер — чугула-даа бол, ол дузаламчы ажил-херек. Кол-ла чүве — езу-барымдаалаар чоруктан чайлаары, хемчеглерни сагыш-сеткилден кылыры, хоочуннарга хүндүткелди бараалгадыры, чалыы салгалды Улуг Тиелелгеже хаара тудары. Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттугларывыстың салым-чолун таварыштыр аныктарны хаара тыртары, фронтучулар-биле ырап бар чыдар чугаалажыр арганы ажыглаары. Бөгүн Тывада **27 хоочун** бар. Фронтучу бүрүзүн сагыш човаашкын-биле бүргээр. Бүрүн диспансеризацияны кылыр, амыдырал байдалын шинчилээр, хүн бүрүде оларның кадыкшылын, херек чүүлдерин сонургаар. Хоочуннар-биле ажилга волонтер отрядтарны организастаар.

Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы Информатизация база харылзаа яамызы-биле кады дүрген кыйгыртышкын кнопкалыг мобилдиг телефон-биле фронтучу бүрүзүн

хандыраарың дагып тур мен. Тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады дүрген кыйгыртышкын хүлээп алыр дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны организастаар. Шупту организастыг ажилды январьда доозар, **Февраль 1-ден** телефоннары бээр.

Юбилейлиг байдалды тургузарыңа, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң тураскаалын мөңгөжидеринге Сергей Кужугетович Шойгу улуг салышкынны кылган. Ооң редакторлааны-биле **«Тыва — фронтуга» деп ном үнген**. Ында Төп шериг архивинден республиканың чурттакчыларының дайынчы тулчуушкуннарга киржилгезиниң болгаш Тыва Арат Республиканың фронтуга дузаламчызының дугайында кайгамчык документилер кирген. Номнун эге чүүлүнде Сергей Кужугетович мынчаар бижээн: **«Бо мээң чуртумга, мында чурттап турар кижилерге ынакшылымның илереди. Силерге, эргим хоочуннар»**.

Ном республиканың библиоте-каларында үлеттинген. Ам күзелдиг кижини бүрүзү-ле, бистиң ажы-төлүвүс Ада-чуртувустун алдарлыг төөгүзүн, адаларның маадырлыг чоруун өөренир аргалыг. Чон бүрүзүнде, күрүне бүрүзүнде бедик мөзү-шынарның, чаагай сагыш-сеткилдиң угланышкыны сиңген арыннар бар. Ынчангаш бис база **Улуг Тиелелгениң патриотчу, интернационалчы одун** ажыглаар ужурулуг бис. Ол аныктарывыстың өгбелеринге чоргаарланырыңа, дириг болгаш дайынга өлүрткен кижилерге өөрүп четтиришкенин сактып чоруун өөредир арга.

Өөрүп четтиришкенин салгалдар боттарының чоок кижилериниң чуруктары-биле **Өлүм чок полктун Тиелелгезиниң парадтарыңа киржир чаа чаңчыл** мээң сагыжымга таарышкан. Чыл санында олар немежип турар. Өгбези — фронтучу кыргана-чазы дээш чоргаарал, тылдың ажил-ишчизи — кырган-авазы дээш өөрүп четтиришкенин бисти каттыштыраары кончуг чугула. Аңгы-аңгы язы-сөөктүг, шажынныг, мергежилдиг, назы-харлыг кижилерни каттыштырып турар.

Бистиң тыва эки турачыларывыс Кызыл Шеригниң одуругларыңа аңгы-аңгы язы-сөөктүг, Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы область, республикаларындан солдаттар-биле деңге дайылдажып чорааннар. Өлүм чок полк база шак-ла ындыг болур ужурулуг.

2015 чылдың база бир чугула айтырыының дугайында. Чурттуң Президентизи Владимир Владимирович Путинниң саналы-биле келир чылды **Чүрек-дамыр аарыглары-биле демиселдиң чылы** кылдыр чарлаанын билер силер. Ол айтырыгны амгы үениң база бир кол чидиг айтырыыңа хамаарыштырар мен. Чүрек-дамыр аарыгларындан чок болур чорук делегейде-даа, бүгү чуртта-даа, бистиң республикада-даа бедик деңгелде. Тывада чок болган кижилерниң үштүн бири-ле чүрек-дамыр аарыгларындан аарып чораан бооп турар. Сөөлгү чылдарда ол аарыг «аныаксаан».

XXI чүс чылдың бо хамчы-биле демиселди бир демниг чорудар апар: амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаарындан эгелээш шынарлыг тургустунган, хөй талалыг медицина ачы-дузазынга чедир. Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызынга ведомстволар

ының ажылчын бөлүүн тургузуп, төнчүзүңге чедир республикада дамыр аарыглары-биле демисел-чылының боттук хемчеглер программаны ажылдап кылыр даалганы болду.

Элээн каш арга-сүмени кадык чыгар. **Бир дугаарында** — амыды-кадык окур-хевирин суртаал-чылының дугайында. **Медицина профилактиказының төвү** бодунуң арга-хевирлерин шуут эде болза эки деп санаар мен. Чон-чырыдышкын ажылынга чалгаа-лекциялардан, багай шынар-үндүрген буклеттерден база хана-нардан ойталааны дээр. Амгы технологияларын, интернет-телевидениени чөптүг ажыгы-Ийи-чаңгыс эрткелээр акция-дан чайлап, «Кадык чүрек» дээн каш тускай программаларны илдеп кылыры чугула.

Индиг программаның үндезининге ак аш-чем, спортче хаара тудары хоралыг чаңчылдардан ойталаа-кирер ужурлуг. «Бир суур — бир үрүлгө» төлевилелдин боттаныш-ы-биле «Ажыктыг аш-чем ай-» деп программаны ажылдадып-р-дур. Көдээ ажыл-агый бүдүрүк-ри чаңчылчаан технологиялар-би-ылган, шынарның тускай демдээн-скан экологтук арыг продуктулар-үдүрерин чедип алыр.

Он аңгыда **Медицина профилак-зының төвүн сайзырадырының** зы-биле программаны ажылдап-аш, чонга чедирип турар ачы-ду-рны чаартып, ооң аңгы-аңгы хе-терин калбартыры чугула. Дүүнү-үң байдалы-биле ажылдаарын-адыр. Амгы үениң дериг-херек-ериниң чаа-чаа технологияларын-глалга кирип, россияжи болгаш-тыкы башкарыкчы специалистерни-ар херек. Күзелдиг кижилер бүрүзү-өпке бедик деңгелдин шинчилгезин-п, мага-бодун кадыкшыдарының-ур арга-сүмелерин болгаш бөлүк-дуза чедирилгезин, ооң аразында-вирлиг, алыр ужурлуг.

Амыдыралдың кадык окур-хевирин-аалдаарынга көскү черни элээр-үк дугайында тайылбыр ажылда-элээр ужурлуг. Арага аймаан са-ын кызыгаарлап, спортчу залдарны-аш тудугларны ажылгалга кириер-и хөй күженишкыннерни үндүргө-исти билер силер. Чоокта чаа МИЧ-Тыва Сибирь регионунда арага-аан ажыглаарын эвээжеткен ре-и кылдыр мурнуку черже үнген-статистика дыңнады үнген. 2014-дың 10 айларында арага аймаан-анының боттук хемчээли эрткен-дың ол-ла үезинге деңгээрге, 31,8-кызырылган. Сентябрь айда ол-үзүг — 33,1 хуу болган.

Оң-биле чергелештир арага ай-и садары чүгле кызырылган эвес, а суррогаттарындан хоранна-шкыннарның саны эвээжээн. Републиканың Кадык камгалал яамы-ың медээзи-биле алырга, бо чыл-он айларында хораннагаш өлгөн-үктүң саны 2013 чылдың январь-ок-тябрь айларында деңгээрге, 20,7 хуу-ш болган.

Эки медээ кымның-даа ажылын-аратпас ужурлуг. Арага садарын-ыгаарлап, акцизтерниң өрттөн ул-ырганы араганы чажыт садып ту-ларга таарымчалыг бооп турарын-рип эгелээн бис. Хоойлу-камгалал

органның кандыг чүве ийик, мээң-Контактыда арынымче кижилер ол ду-гайында хомудалдарын чажыт чокка-бижип турар. Кайы бажында, каш ду-гаар квартирада араганы чажыт садып-турарын шунту улус билер. Ооң ду-гайында полицияның ажылдакчылары, участок шагдаалары, көдээ суму дарга-лары безин билер дээрзин кижилер чу-гаалал турар. Аңаа хамаарыштыр кан-дыг-даа хемчеглер алдында турары хомуданчыг. Шынары багай водканың болгаш суррогаттыг спирттиң бөлүк-партияларын кайы орук-биле кым кири-сөөртүп турарын кижилер билер. Шы-нары багай арага садыг точкаларынче-кирип турган-даа, ам-даа кирип турар. Ынчангаш Хөй-ниитиниң айыыл чок-чоруунуң талазы-биле чөвүлел бир-ажылчын хуралында 2015 чылда шы-нары багай арага продукциясын садып

турар чурум үрээшкыннеринге хамаа-рыштыр хемчеглер дугайында чугааны-чорударын сүмелеп тур мен.

Хөй-ниитиниң күштерин хереглээринин үндезини ол-дур. Кым-даа дыштыг удуп шыдава-кыл-дыр, эрге-хоойлу чурумчудар орган-нары болгаш тус черниң даргаларын-шимчедир база хайгаарал органның-идепкейжи кириштирер херек. Кым-бодунуң чонунга арага сыгаарын кы-зып турарыл, оларга шыдажыр ара-жок байдалды тургузар. Тываның Хе-рээженнер чөвүлели, Адалар чөвүлели, Хөй-ниитиниң палатазы, элээр чорук-ниитилели, Хоочуннар эвилели. Бисте-чүс ажыг хөй-ниити организациялары-бүрүткеттинген. Ол дээрже аажок улуг-шериг-дир.

Республиканың МИЧ-ке хөй-ниити-идепкейжилери-биле кады «Хыналда-коңгага» дөмөйлешкек дамчыдылганы-тургузарын сүмелеп тур мен. Ындыг-дамчыдылганы тургузарынга күрүне-ниң чагыын тургузарын Информатиза-ция болгаш харылзаа яамызынга да-зып тур мен.

Орус православ шажын хүрээзинге, Кызылдың болгаш Тываның Епис-кову Владыка Феофанга православ-шажынның кижилериниң аразынга амы-дыралдың элээр окур-хевирин суртаал-даар талазы-биле идепкейжи ажылы-дээш аңгы четтиргеним илередиксеп тур-мен. Республикага төөгүлүг болуушкун — республиканың чаа Камбы-ламазы-Лопсан Чамзынны дүжүлгеге олурт-канының езулалы болуп эрткен. Соңгу-алганы-биле аңаа байыр чедирип тура, шажынның ол бедик албан-дужаа-лында бодунуң ажыл-чорудулгазынга

башкы хоралыг сундугушкуннарны-узуткаарынга, ылаңгыя аныктар-биле-ажылга онза кичээнгеи салыр дээр-зинге идегелди илереттим.

Үре-түннелдиг хөй чадалыг кардио-логтук дузаны тургузарынче — **Чүрек-дамыр аарыглары-биле демиселдин чылынче эглип келин.** Бисте Хан-дамырлар талазы-биле регионалдыг-төп тургустунган болгаш чедишкынни-ажылдап турар. 2014 чылдың эгезин-ден тура төпке аар неврологтук болгаш-кардиологтук каданнаашкыннарлыг-1,5 муң хире аарыг кижилер медицина-дузасын алган. Ол дээрже бистиң улуг-чедишкыннивис-тир. Бедик технологтук-дузаны ам республикадан ыравайн ап-болур.

Ынчалза-даа ол ам-даа четче эвес. Дараазындагы базым — бүрүн чү-меттинген баштайгы кардиологтук

ажыл-албанын, ылаңгыя кожууннарга-тургузары херек. Ынчангаш бо угла-нышкын талазы-биле кожууннарга-специалисттерни белеткээри мурнады-хөгжүдөр ажыл-чорудулга апаар ужур-луг.

Участок эмнелгелерин болгаш-ФАП-тарны тускай херексел-биле де-рири база Хан-дамырлар талазы-биле-регионалдыг төпке дүн-хүн чок кон-сультация-диагностика кабинетин ор-ганизаастаары-биле дистанциялыг ЭКГ-системазын нептередип эгелээри чу-гула. Чүрек-дамыр аарыглыг улустар-ны хайгаараар патронаж албаны шуут-ажылдавайн турар деп санап тур мен. Хан эргилишкын системазының аарыг-лары-биле демиселди чорударынга-профилактика болгаш комплекстиг ме-дицина ачы-дузасының ылаптыг систе-мазы чокта түннелдер үнмес дээрзинге-бүзүрелдиг мен.

Чүрек-дамыр аарыглары-биле де-миселдин чылы чүгле аарыгның дең-гелин чавызадыр хевирге тодаргай-түннелдерлиг болур эвес, а бистиң-хамаатыларының чуртталгазы-ның үргүлчүлээшкынниң улгатты-рар талазы-биле моон-даа соңгааргы-ажылдың шын талазын бистерге бээр-ужурлуг.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглар! Эртип бар чыдар юби-лейлиг чыл кижиниң капиталыга ин-вестициялар — кол айтышкын-биле-каттышкан кезек төлевилелдерниң-эгелээни медээлээн. Ол дээрже бис-тиң келир үевишке инвестициялар-дыр. «Өг-бүлө бүрүзүңге дээди эр-темниг бирден эвээш эвес уруг», бодумга адап алганым «Школага эр

улустуң кижизидилгези» төлевилел-база «Бажыңнар чанынга спорт»-төлевилелдерниң дугайында чугаа-чоруп турар. Ол шунту төлевилелдер-хөй-ниити-биле негеттинген болган. Ам-даа улам оларны идепкейжи бот-тандырар база бүгү-ле айыттырган-хемчеглерни күүседир бис. Эрге-ча-гырганың **Федералдыг органның де-вискээр тургузууларын** ол төлевилелдерни боттандыраарынга-эң-не идепкейли-биле киржиринче, бодунуң элээн улуг салышкынын, чижээлээрге, «Бажыңнар чанынга-спорт» төлевилелге кириштирерин-че кыйгырып тур мен. Республиканың-адырлар аайы-биле яамылары-ның сорулгазы — төлевилелдерниң-угланышкыннарын тодарадыр бол-гаш төлевилел башкарылганының хе-виринге ажылдаарынга өөренир.

Ол дээрже Ажылчын комиссия-ларны эвес, а хамааты ниитилели-ниң төлээлекчилериниң эң-не дел-гем киржилгези-биле төлевилел-бөлүктөрүн тургузары болур. Ниити-россияның Улусчу фронтунуң-шимчээшкынниң, Хөй-ниити пала-тазының болгаш өске-даа хөй-ниити-организацияларының киржикчиле-рин хоойлу төлевилелдериниң эге-номчулгаларына, тодаргай херек-терниң практиктиг боттандырылга-зынга, элээн нарын айтырылгалыг-угланышкыннарның хөй-ниити тала-зындан хыналдазынга кириштирери — ол дээрже үениң негелдези, чаа-негелделерге эрге-чагырганың база-ниитилелдин дүүшкөк эскерии-дир.

Бодунуң үлүүн эртем каттыжылга-зы база кириштирер ужурлуг. Бистиң-планнарывыста Тываның гуманитар-лыг шинчилелдер институтунуң чүгле-чаа бажынын тудары эвес, оон ыңай-ТГШИ-ниң ажылын дузалал шинчи-лелдер институту кылдыр эде көөрү-кирип турар. Бистиң хөгжүлдестин-онза чугула айтырылгалының күштелдирер. Институт конкурс аайы-биле шилиттин-ген анык эртемденнерниң төлевилел-бөлүктөрүн тургузары эргежок чу-гула. Амгы үениң анык салгалының-бедик эртемниг, интеллектуалдыг-күш-шыдалын ажылгаары чугула база-чурттуң өске регионнарынче «бодал-дарның агарын» соксадыр. Өөредил-ге болгаш эртем яамызынга Тываның-дузалал шинчилелдер институтунуң-дугайында чаа үзел-бодалдар систе-мазын тургузарын болгаш Чазакка-чугаалажып көөрүнче бээрин дагзып-тур мен.

Эргим чаңгыс чер-чурттуглар!

Бо хүн бистиң чуртувус Россия-Федерациязының Конституция хүнүн-демдеглеп турар! Ол органы ажыг-лап, ужур-уткалыг күрүне байыр-лалы-биле бүгү кижилерге байыр-чедиркесеп тур мен. Чурттуң кол-хоойлузунуң доктаамалы болгаш-быжыг туружу, ону күүседириниң-маргыш чогу — ниитилелди сырый-каттыштыраарының болгаш хөгжүдө-риниң ээлеп алыр органы бээр не-гелделериниң бирээзи-дир.

Келир чыл бодунуң экономиктиг, социал болгаш политиктиг кыйгы-ларының талазы-биле белең эвес-болуру манаттынып турар. Ол кый-гыларга чүгле күрүнениң эрге-чагыргазы эвес, а чурттакчы кижилер-бүрүзү удур турар апаар. Бис кады-үениң кандыг-даа кыйгыларында-демниг харылап шыдаар бис.

ӨГ-БҮЛЕ – КИЖИЗИДИЛГЕНИН ӨЗЭЭ

Кижиги төрөлгөтөнүн ызыгуур төөгүзү өг-бүледен эгелээр. Өг-бүлениң, ооң салгалдарының ачызында чер-чурт, күрүне тургустунар. Күрүнеге хамааты кижиниң, өг-бүлезиниң ужурудузасы кызыгаар чок үнелиг. Ада-чурттуң өндүр-чаагайы аас-кежиктиг, мөзү-бүдүштүг, угаан-сарыылдыг өг-бүледен эгелээр.

Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр «Кижиги болуру – чажындан, аът болуру – кулундан» деп чиге сөглээн тыва үлегер домак бар. Сураглыг орус эртемден башкы А.С. Макаренко кижиниң мөзү-бүдүжү 5 харлыына чедир хевирлеттинер дээни база анаа эвес. Амгы үениң эртемденнери чаш уругнуң аажы-чаңы, кандыг кижиги болуру иштиг авазының бодун эки ап билиринден дорт хамаарылгалыг, уругнуң кижизидилгези болгаш кадыкшылы ол төрүттүнмээнде-ле, ие иштинден эгелээр деп кичээндирип турар.

Ада-ие ажы-төлү кадык, аас-кежиктиг, биче сеткилдиг, төрөлзирек, зрес-кежээ, топтуг-томаанныг, тура-соруу бедик, шынчы болурун күзээр.

Бистер кайда-даа, кандыг-даа ажил кылып турар болзувусса, ажы-төл-биле харылзажы бээр, ыяап-ла олар-биле кады-кожа чоруур бис. Ындыг болганда, хевивис-даа, сөс-домаавис-даа бичилерге эки салдарны чедирер ужурулуг. Мөзү-шынар талазы-биле улуг салгалдан биче салгалче эки-даа, багай-даа чүүлдер дамчып кээр.

Уруглар садтарынга, школага бистиң уругларыбыс 1,5-17 харга чедир назынын эрттирер. Ынчангаш ада-ие-биле ясли-садтың, школаның харылзаазы быжыг болур ужурулуг. Ынчалза-даа чамдык ада-иелерниң өөредилге черлери-биле харылзаазы кошкак. Хөй-ле чүүлдү, кижизидилгени-даа, үе-шак чедишпезинче чаяр апарган. Кандыг-даа байдалда уругларыбыс өөредилге-кижизидилгези дээш үени тывар ужурулуг бис. Чүге дээрге уруглар – бистиң келир үевис. Уругнуң кандыг кижиги болурунун таваа өг-бүлеге бичиизинден-не эгелээр. Ынчангаш уругларыбыстың багай кижизиттинип турары, бир-ле дугаарында, ада-иезинден кол хамааржыр.

Тыва чоннуң ажы-төл кижизидери ханы дөстүг, быжыг туруштуг, ызыгуур салгалдыг турганы билдингир. Тывалар уругларын биче чажындан эгелээр, улусчу эки чаңылдарга өөредип эгелээр. Бодун каяа, канчаар алдынарын, бир өгже азы аалче айбылаанда аңаа баргаш, чүнү канчаарын, чүү дээрин айтып, сургап

каар. Улусчу педагогика үедүптен ызыгуур салгал сайзыраан болгаш кончуг быжыг, сагыры албан турган. Улусчу кижизидилгениң кол сорулгазы – уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлөптүг мөзү-шынарлыг кижилер кылыры. Таптаашкын үезинде улусчу педагогика бодунун эки чүүлдерин чидирген. Аныяк салгалдың кижизидилгезинде четпестерни чайладырда, оларны бодувустун эки чаңылдарывыска өөредир, төөгүвүске, культуравыска, уран чүүлүвүске ынак кылдыр кижизидер ужурулуг бис.

Бодум башкы ажилына 28 чыл ажилдап келдим. Бо үениң иштинде уругларны өөредип, кижизидип келген практикадан алгаш көөрге, чаш кижиниң кандыг болуп өзери ону кижизидип турар кижилерден, оларның боттарының мөзү-шынарындан, билинден, мергежилден хамааржыр боор чүве. Ынчангаш ада-ие-даа, башкылар бистер-даа уруглар кижизидилгезин бот-боттарывыска чая кагбайн, демниг, кады ажилдаарывыс чугула. Кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг. Уругларга ада-иелерниң хуу үлегер-чижээ, оларның чонунга хүндүткелди улуг салдарлыг. Ынчангаш өөредилгени болгаш кижизидилгени национал культурадан хоорулчак чорутпас деп санаар мен. Бо айтырыг талазы-биле сөөлгү үеде ада-өгбелеривистиң чаагай чаңылдарынча катап эглип, уругларга ханызы-биле өөредип турарывыс өөрүнчүг-дүр.

Уругларны өг-бүлезинге бичиизинден-не улуг улус-биле, өөрү-биле чугаалажып билиринге өөредир. Төрел угун дөгезин билир кылдыр чаңчыктырар ужурулуг. Элээди өзе берген уругларыбыс төрөл бөлүк аттарын багай билир боор-дур. Уругларны улус аразына чурттап, ажилдап билир, өске кижилерге эвилең-ээлдек болур деп өөредир болза эки. Ол ышкаш уругларны төрөөн дылына өөредир, ясли-садтан эгелеп чугаазын эки сайзырадыры чугула. Республикада кол ийи дылды уруг дески билир ужурулуг. База бир кол чүүл – дылдарны кажан, каяа, канчаар ажыглаарын өөредир. Уругларның назынының аайы-биле номнардан садып, библиотекадан чыып бээр болза эки. Номнарны уруглары-биле кады номчуп, сайгарып турары ажыктыг. Бичии кижиниң кижиги болуп хевирлеттинеринге чугула чүүл – кижизидилгени чедир, шын чорудары. Езулуг арыг-шынчы, ак сеткилдиг, кээргээчел, дузааргак, бодунуң, күрүне мурнунга хүлээлгезин медеп билир хамаатыларны

өстүрерде, кол харысалга-ада-иеде. Ийиги черде ясли-сад, школа, ооң соонда идеология ажылын чорудуп турар бүгү хөй-ниити организациялары демниг ажилдаар ужурулуг.

Чоок кижилеривис багай чаңылдарга алзыпканда, ооң хайы, мооң хайы, бо эжи будады, дуу уруг будады деп хөй чугаа үндүрер болгай бис. Уругларыбыстың амыдыралына багай чүве болбазын деп бодаар болзувусса, кижизидилге ажылын үзүк-соксаал чок чорудар ужурулуг бис. Маңаа, бир-ле дугаарында, боттарыбыстың көскү үлегер-чижээвис херек. Аныяктарыбыс, уругларыбыс багай кижизиттинип турарына улуг салгалдың кижилери национал онзагай чаңылдары-высты быжыгы-биле камгалап арттырбаанывыс база буруулуг. Шаанда тыва чон хөй уругларлыг өг-бүлелерге кижизиттинип

Амгы үениң эртемденнери чаш уругнуң аажы-чаңы, кандыг кижиги болуру иштиг авазының бодун эки ап билиринден дорт хамаарылгалыг, уругнуң кижизидилгези болгаш кадыкшылы ол төрүттүнмээнде-ле, ие иштинден эгелээр деп кичээндирип турар.

турган. Кожа аалдарның улуг кижилери бичиилерин сээңи, мээңи дивес, кончуг кичээңгейлиг деңге хайгаараар турган.

Уругларны эки аажы-чаңга, дыл-домаа эвилең-ээлдек болурунга, улуг кижилерни хүндүлээринге, чаштарны ажаап карактаарына, боттарының үе-чергези-биле канчаар ойнап эдержирин чагып, сургап өөредир. Уругларны күш чедиптер-ле ажылына кириштирер турган. Мырыңай бичиилерни ооң дузазы-биле кижизидер, а оюн бүрүзү тускай кижизидикчи уткалыг: чечен сөстөр, дүрген чугаалар, тывызыктар, тоолдар – чугаа сайзырадырынга, чогаадып бодаарына, тыварына өөредир. Тевектээри, кажыктаары, баг кагары, шыдыраалаары шимченгир, зрескашпагай, угаангыр, сагынгыр чорукка өөредир.

Амгы аныяк ада-иеде уруглары-биле ойнаар хамаанчок, чугаалажыр безин чай чок. «Сокса», «маңава», «шимээргеве», «шаптыктава» дээш, каш сестер-биле чугаалажыр. Ооң уламындан уругларыбыстың дыл-домаа чечен мерген эвес, бодалын шын илередип шыдавас. Кижилерниң ниити сайзырап кижизиринге өг-бүлениң ролю кончуг улуг. Дараазында салгалдарның эки кижизидилгезин чедип алыры бөгүнгү улуг салгалдың мөзү-шынарындан дорт хамааржыр. Кижизидилге ажылына үлегер херек, ылаңгыя бичии кижилер аажок өттүнүүлүг.

Уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге, хамыктың мурнунда, ада-иелерин болгаш чоок дөргүл-төрелдерин дөзээри улуг салдарлыг болуп турар. «Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур» деп үлегер домак дөзээшкениң ужуру-дузазын улам күштелдирип, ханыладып, бичии уруглар ада-иезинден төрүмелинден чамдык шынарларны, харын-даа ажил-ишчи мергежилдерни, чаңылдарны дөзөп, салгап ап болурун бадыткап турар.

Уруглар ада-иезин дөзөп төрүттүнзе-даа, чүгле кижилерниң деткимче-дузазы, салдары-биле, оларның-биле харылзажып, эдержип чорааш, кижиги апаар. Долгандыр турар амыдырал, ылаңгыя тус-тус кижилер, уругларга эки-даа, бак-даа салдарны чедирип болурун билип, улуг кижилер уругларга

онзагай шынарларын өөрени көөр. Ылаңгыя хоруушкун кызыгаарлаашкын хевирли хемчеглерни бичии азы элээди уругларга хамаарышты кол хереглээр. Улгады берге уругларга бүзүредилге, тайыбыр, сүме, чагыг хевирли хемчеглерни ажыглаза дээшти Кижилерниң бичезинден турала билип, медеп чаңчыгар «хоржок», «болбас» дээн укалыг чүүлдери турар дээрзин В.А. Сухомлинский айты чораан.

Кижизидилгени шын эвечорудуп турарындан чамдык өг-бүлелерде күш-ажыл кижизидилге мырыңай деди болуп турар таварылгалар хөй. Уруглар ажил-ишке хөөн чонуну кылып билбес эвес, а харын-даа «ада-иениң мойнунд олурупкан», оларны «кулдары ышкаш аажылаар таварылгала база бар. Аңаа ада-иелер боттары буруулуг. Олар уругларына кандыг-даа күш-ажылч хүлээлгелер, даалгалар бербе өг-бүлениң бүгү-ле ажил-ижиги боттары-ла кылырлар. Харындаа уруглары дуза кадыксаарга, «мен бодум кылыптайн, сен ойна азы кичээлиң кыл дигилээр. Чамдык уруглашколачы хүлээлгезин бези багай күүседип, өөредилгез кошкак, хөй-ниити ажилдарына, класстан болгаш школада дашкаар ажил-херектерге база киришпес болгулаар. Оо уламындан олар кандыг-даа хүлээлге, даалга чок, чүглбелен чүвени ап чиир, ажиллаар езуга чаңчыгып, өзү турарлар. Чуртталгага туруудаа, төлөптүг харысалга-даа куруг черден тыптып келбес «Уругларның анаа-ла айбычызы, хөлөчии болуру-биле бодунуң хүлээлгелерин кызыгаарлап турар ие – кижизидикчи ава эвес, а уругларының кулапаар» деп А. С. Макаренко чагыы кончуг ханы уткалыг. Ындыг кижилерни кээргээ хамаанчок, харын-даа буруудадыр ужурулуг бис.

Кижизидилге дугайында эртем дээрге, кижини канчап аас-кежиктиг болдурарының дугайында эртем-дир деп шылга раңгай педагог К.Д. Ушинский санап чораан. Ынчангаш өзү оор салгалдың аксының-кежиги ада-иелерден, кижизидилге ажылы-биле холбашкан бүгүле кижилерниң бир демни ажылындан хамааржыр деп дорт сөглөзө, частырыг болбас боор. Бистиң салгалыбыс аас-кежиктиг болурун кым-да күзээр. Өзүп оор салгалды келир үеде салым-чолу дээр кижиги бүрүзү харысалгалы бис дээрзин утпас ужурулуг бис.

Уран КАРА-МОНГУШ

Ыдык хүлээлгезин күүсеткен

1962-1963 өөредилге чылында Чаа-Хем Кызыл-Даг суурнуң Булуң-Терек чыл школазын дооскан дугайында статты өөрүшкү-биле холга алды. Улаштыр школага өөренир дээр-10 класстан шеригже аппаар, назы аткан. Эрткен 100 чылдың 40-50 харлыында ада-ие ажы-төлүн харлыында школаже чорудар, мал-азырашсын дээш бичиилерин арттырып алыр, ынчангаш шко-оолдарның чамдыызы 19-20 харында доозуп турган. Мээң-биле кады ада эжим Нам-Шой Мызыдовту беш класс доозуптарга, шеригже аппаар дептарга, оода сес класс доозуп алырарга, төрзөн херечилелин чажыт арга-уш хар кызыра эткен кижилер.

Бир чылды хилис эрттирбези-биле балгазынның профтехучилищезин доозуп алгаш, суурувуска кел-ди, хову бригадазынга ажылдап бергенивисте, шеригже эришишкн сес айның чээрби-ге келген.

Улуг-Хем районга база Кызыл-шеригниң эмчи комиссияларын тирген бис. Чамдыктарывысты, оода азы деңизи четпес база бо аарыг дээш холуп каап-тар. Түннелинде офицер биле сержант, 27 тыва оолдарны добууска олуртуп алгаш, ак штыг Саян ажылдыр чорупкан. Красноярскиге түр хуусаалыг ше-кетелеткел эрттирдивис. Аңаа шериг кижиниң ыдык даңгыраан эзеп алдывыс. Ол хүн октябрь — Совет Тываның 20 чыл ою. ынчангаш тыва оолдарны стол-оода аңгы чөмгөргөн. Тываның 20 чыл дээш офицерлер байыр че-реген: «Силер бөгүн даңгыракты эзеп алдыңар, албан-хүлээлгечер эки күү-шкүңер, Ада-чуртка ак сеткилдиг бараан бунар!» — деп йөрээген. Кезек оолдар Германияга шериг эрттирерин дыңнаткан. Эртенинде даң бажында чыскаалкан. ыш үезинде чүк сөөртүр поездиге үеде ындыг турган), ыяш нараларлыг тоннарга олуруп эгеледивис. Та кайыын ол турар, та кайнаар чоруп турар чүве — дүн Красноярскиниң кудумчулары шериг оолдар-биле долган дег көвей. ыс барыын чүкче шимчеп чоруптувус. тоннарга удуур, туалеттээр, дүн-хүн чок аккыладыр чоруп-ла олар. Красноярски-ни Брест шивээ-хоорайга чедир 16 хонуп эдидис. Аңаа бир хонук дыштанган, ар-бажыңнаан, экскурсиялаан, солдат хевивисти эки шынарлыг идик-хепке алааш, улаштыр чоруптувус.

Польшаны, Румынияны, Чехословакия-ны таварып эрткеш, Герман Демократтыг республиканың Франкфурт хоорай чоо-рунда шериг полигонунга келген бис. Хову-га майгынарга дөрт хондувус. Кымнар-ны кандыг кезекче кириерин таарыштырып, деп турган. Бичи болгаш чыскаагаш, назы езугаар кыйгырып алгаш, чоруп-ла-тар. Бистер (радиотелеграфист-этист) сый харылзаа батальонунга бардывыс. ыргениң азбуказындан эгелээш, бир чыл ыргузунда мергелжилге өөрөндис. Оон ыттышток хоорайга албан эрттирдивис. ыт-оол Саая — полктуң штабка докумен-тер эмгелекчизи, бижээчи. Намзы Хир-т-оол өске хоорайга шериг хүлээлгезин эрттирген. Суурувустан Нам-Шой Мызыдов-ким авиаэскадрильяга механиктеп турган. ыт-оол командылакчыыс — Совет Эвилелиниң дакпыр Маадыры, генерал-полковник Шевеой. Бистиң авиакаттыжышкынның командылакчыыс — Совет Эвилелиниң Маа-дыры, генерал-майор Скоморохов.

Бресттин бодунуң-даа, кожа чурттар-ыт-даа тудуг-сууру, хову-шөлдери дайын-чаага кончуг-ла үрелген черлер чораан, харааданчыы кончуг. Ховуларда, хоорай-суурда чон колдуу хол-биле ажылдаар. Ынчан күчүлүг техника бар эвес.

А Германия чараш-ла чер. Оруктары база кудумчулары асфальтылыг. Чамдык кудумчуларны даштар-биле дескилеп каан. Агаары өл-шык, чылыг. Улуг чаа-даа чаар-га, элзенинчек болгаш, малгашталбас. Чоогунда арга-арыг ишти аажок арыг, черде чыдар кургаг будук безин көзүлбес.

Хоорай, суурлар чоогунда черлик хаван, элик-хүлбүс, койгун дээш, өске-даа аңнар анаа оттап чорууру солун, кым-даа оларны боолавас, дегбес. Хоойлу-дүрүм күштүг, чоннуң корум-чурум, культура сагыры тергини. Орук чогу ыяштарның адаан агартыр чугайлап каан. Бажың-балгат даш-тында чиик машина, чадаг-терге эндерик. Чамдык кижилер ийи хуу чиик машина-

Солдат эштери-биле.

ларлыг боорга, кайгап турган бис. Алдан чылдар эгезинде ССРЭ-ге ындыг эвес ийик. Шортик, майкалыг уруглар хуу машиналар мунуп алган, бисче карак базып ылчыңна-жып, имнеп-даа база тургулаарлар.

Бир катап дүнеки хайгыылга турумда өөрүм оолдар келгеш: «Командиривис ка-рангы орукка машиналыг кел чорда, адаан-че аң кире халаан, бастырып каан-дыр, аң кежи союп билер сен бе?» — дидир. «Ийе, ында чүү боор» — дээримге, мени солуп аппарган. Ша-даа четпээнде сойгаш, иш-тин ужулгаш, мөөң эъттерин чүстеринден адырып кааптым. Оолдар ол-бо таламдан көрүп, сонуурган, кайгап шаг болдулар.

Германияга совет шериг бөлүгүне ыдык хүлээлгевис ынчаар эки күүседип эгелзэн бис. Бис баарывыска, кудус, сыртык халта-ры берген, оларны тараа саваңы-биле дол-дуруп алгаш, аңаа удуур бис. Дараазында чылын оларны хөвөңниг кудус, сыртыкка солуп, пружиналыг оруннарга удул, амырап турдувус.

Совет солдаттарга ай санында таакпы, саван, идик креми дээш, өске-даа чүүл садып алырынга 3 рубль бээр. Германияда шериг эрттирип турарывыс дээш, биске солдат бүрүзүңе ай санында 15 марка берип турган. Ынчал кээрге, карман акша-зын ийи дакпыр ап турганывыс ол. Совет акшаны чарыгдавас, ол черниң марказы-биле садыглаар бис. Ховар барааннарны садып турган бис, чанарда база ап болур, кызыгаарга 5 килограммдан хөйүнү эрт-тирбес. Ийи чыл чеди ай албан-хүлээлгем эрттиргеш, аалымче он хонук шөлзө алган мен. Марка акшам чыгы берген — ак, сарыг, ногаан нейлон хөйлеңнер дээш, орун артынга азар чуга, чараш хевистерге чедир элзэн саттынып алдым. Москвага чедир элзэн саттынып алдым. Москвага чедип келгеш, совет акшамны шыгжамыр кассадан база уштуп алдым. Төрзөн Тывам, өскөн суурумче далажыпкан мен. Март айның төңчүзүндө Булуң-Терек суурумга,

ада-иемге, акы-дунмаларымга өөрүшкү-маңнайлыг ужуражып, хөөрежип, шаанга кирдим. Суур кудумчуларынга эштерим-би-ле кезек баскыладым-даа. Апрель эгезинде шеригже дедир чоруптум. Абакандан орай кезээ чоруур Абакан — Москва поезд би-леди садып алдым.

Абакан чурттуг орус эжимниң сви-терлерин ада-иезинге аппарып четтим. Улузу оон-моон дораан чыгып келген. Ачазы фронту ашак болган. Аыш-чемни, араганы столга делгей салыпкан. Чемни чиир, а араганы шоолуг дегбес турган мен. Ачазы, авазы мээң солдат кителим-ни сандай бажыңга кедире салып алгаш, көрүп, ыглажып-даа оларлар. «Чоруур шагым келди!» — дээримге, тоовас, салбас. «Бис эртен билеттен саткаш, үдептер бис, шеригде оглувусту сагынганывысты оожук-туруп, сени көрүп, чүрээвисти соодуп, оожургадып алыыл» — дээр. Ынчаар хүндүледип хондум. Эртенинде билет садып бергеш, ошкап, чыттап, куспактап тургаш, үдеп каан. Поездиге үдеки уруг: «Ада-иең орус улус чорду чоп, а сен чүге өске сен?» — деп айты-рарга: «Чок!» — дээримге. «Сени үдеп, ошкап, куспактап тургаш, ыглажып турар улус чорду чоп» — дээн. Москвага Казань вокзалын-га дүшкеш, Белорус вокзалдан Брест кайы сен дээш чоруптум.

Кады хүлээлге эрттирип тур-ган эштерим колдуу украиннер, эстоннар, белорусстар, литовтар, латыштар, эвээш санныг казак-тар, чеченнер, ханды-манылар, якуттар база бис тывалар. Ара-выста найыралывыс аажок, бот-боттарывыска хамаарылгавыс кады төрзөннер ышкаш. Бир катап дүнеки хайгыылга аарып, бергедей бергенимни экрандан өөрүм көрүп кааш, удуй берген деп бодааш, чедип кээрге, зыт-кежим кедергей изиг, халыыдаан чыткан-дыр мен. Мени көдүрүп алгаш, эмчиге эккелген. Өкпемде ийи та-лада дегдиргеш, ат болур часкан мен. Он хонук эмнеткеш, сегидим. Эштерим эвес болза, соок черге хондур чыткаш, ат болур турган боор мен.

1965 чылдың май 9-та, Тиелелгениң 20 чыл оюнда, 1967 чылдың ноябрь 7-де Германияда турар кезектерниң шериг па-радтарынга киржир аас-кежиктиг болдувус.

Ыдыктыг шериг хүлээлгевисти шаңнал-макталдыг эки күүсеткен бис. 1967 чылдың ноябрь 16-да Германиядан үнгеш, декабрь 2-де дүне 2 шакта Кызыл вокзалынга каткы-хөглүг дүштүвүс. Ол-бо районнары-высче тарап чоруткулаан бис. Кады шериг эрттирген эштеримден Чамзы Хирлиг-оол — иштики херектер хоочуну, Арат-оол Саая Өвүрге культура шугумунга ажылдап турга-нын, Нам-Шой Мызыдов Чөөн-Хемчиктин Чадаанага өрт өжүрер парашютистеп, Ба-жың-Алаакка прорабтап чоранын билер мен. Бодум совхозка шээр база бода мал бригадирлеп, багай эвес ажылдадым. Се-дип биле Сат эштерим та кайда?

Ам назы-хар дөгзөн, кара баш агарган, оккур көөр карактар шоолуг көрбес, 32 ак диштерден 3 диш арткан. Ындыг-даа бол, үениң бергезинге дүжүп бербейн, ажы-төлүмнү эртем-билигге чедирип, шээр база бода мал-маган-биле халбактажып чор мен. Бо сактышкын солунга үнзе, мени сактып кээр боор силер. Телефон-харылзаа сайзыраан үе-дир бо.

Точка-точка-точка, точка-тире, точка. Точка-точка-точка, точка, тире-точка-точка, точка-точка, точка-тире-тире-точка. Ам-даа азбука морзени утпаан хире-дир мен. Кайда силер? Хары манагынып ор мен.

Эрес СЕДЕН.

Кызыл-Даг суур. Чаа-Хөл кожуун.

Александр Шумов
101 харлаан

Декабрь 15-те Ада-чурт-туң Улуг дайынының хоочу-ну Александр Терентьевич Шумов 101 харлаан.

Маадырның төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун адын-дан байыр чедирип, чаагай күззешкинерни дамчыткан. Чылыг-чымчак сөстөргө хоо-райның социал политика де-партаментизиниң төлээлери катчып, Кызыл хоорайның мэри В.Ховалыгның адын-дан байыр чедирип, боодал чечектерни, суй белектерни сөңнзэн.

Александр Шумов Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүндө миномет расче-дунуң эрес-дидим, авангыр командири кылдыр арткан. А.Шумовтуң удуртулгазы-биле оон төрөл акылары Васи-лий, Иван, Лука, Аксентий, Семен Шумовтар дайзын-биле кээргел чокка тулчуп чораан. Олар шупту 1942 чыл-дың январьда ТАР-ның Каа-Хем кожуундан эки тура-биле дайын шөлүнчө айттаныпкан. 11 дугаар адар дивизияның миномет дивизионунуң 3-кү батареязының миномет расче-дунга алды алышкы дайынчы хүлээлгезин күүсеткен. Олар Ленинград хоорайны камга-лаарынга киришкеш, 1943 чылдың апрель 7-де улуг сер-жант Александр Шумов Ада-чурт дайынының ийиги черге-зиниң ордени, «Эрес-дидим чорук дээш», Жуковтуң ме-дальдары-биле, а Аксентий, Иван, Василий, Лука Шумов-тар Кызыл Сылдыс орденнер-биле шаңнаткан.

Төрзөн чуртту болгаш Ле-нинград хоорайны камгалаа-рының төөгүзүндө Шумов алышкыларның кириген үлүүн чүге-даа деңнеп четпес. Олар-ның эрес-дидим маадырлыг чоруктары кажан-даа уттун-дурбас.

Төөгүлүг миномет расче-дунуң командири Александр Терентьевич Шумов Тываже эзеп келгеш, тайбың үеде мер-гежилиниң аайы-биле, Кызыл хоорайның топографиязынга улаштыр ажылдай берген. Тываның геология-шинчилел экспедициязынга ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үн-ген. Амгы үеде А.Шумов уй-нуу Михаил Васильевич, кер-ни Надежда Логачевтар-биле кады чурттап турар.

Михаил Логачевтуң чугаа-зы-биле алырга, участок эм-чизи сөөлгү катап чайын кел-ген. Хоочунуң кады хүндүн хүнче баксырап турар болгаш эмчи шинчилгези доктаамал негеттинип турар. Неделя са-нында эвес-даа болза, оода айда бир катап эмчилер кээп, хоочунуң кадыын шинчилээр-и чугула болуп турар. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол бо айтырыгны бодунуң кичээнгейинге ап, фронту-чунуң уйнууга телефонунуң ду-гаарын берген.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

АДАМ ТЕКЕЕВ: «Мээң өскөн-төрөөн черим — тывызыксыг Тыва»

Адам Альбертович Текеев — Тыва Республиканың тускай төлөвилелдер эргелелиниң удуртукчузу. Ол карачаев омактыг. Ачазы Алик Абдулович Текеев — көдээ ажилдакчызы, а авазын Зухра Сегдуловна дээр. Адам 1983 чылдың декабрь 11-де Сарыг-Сепке төрүттүнген. Ынчангаш ол «мен тыва мен» деп баштактаныр кижини.

Альберт, Зухра Текеевтер ожук дажы дег үш ажил-төлдүг, улуг огул Темирулан дээр, Адам — ортуну, чаңгыс кызы Фатима — өг-бүлениң хеймери. Карачаев-Черкескиден ырак-узак Тываже канчап көжүп келгенин сонургап айттырдым. Ол үеде бистиң республикага көдээ ажил-агый ажилдакчылары чедишпес турган. Адамның ачазы бо адырның талазы-биле шыырак эртем-билиглер боорга, хуваалда езугаар бээр чорутканын ол чугаалады.

Оларның өг-бүлөзи Каа-Хемниң Сарыг-Сепке, Көк-Хаакка, тараалаң Таңдының Бай-Хаак сурунга чурттап чораан. Ооң соонда Кызылче көжүп келген. Адамның ачазы Альберт Абдулович оолдарын бичиизинден тура-ла спорт-биле эдериштирип эгелзэн.

Өг-бүлениң ортун огул Адам бир, ийи дугаар классты Сосновкага, үш класстан эгелеп Кызылдың №5 школа-гимназиязынга өөрөнгөн. Школань ол чедииникини дооскаш, Новосибирскиниң күрүне университетинче дужаап кирген. Студент чылдарында самбога, хостуг хүрешке база дзюдога сонургалы улам-на күштелген. Чогуу ооң мергежили — төгү башкызы. Бичиизинден тура спортка хандыкшылдыг оол оон салдынмаан, ынчаар-ла ужукталып чоруй барган. Сибирьниң улуг хоорайында дээди эртемни чедип алгаш, төрөөн Тывазынче ээл келгеш, күш-ажылчы базымын күш-культура болгаш спорт агентилелинге эгелзэн. Ооң соонда «Культура клувунга» болгаш «Сүбедей» спорт өргээзинге директорлап ажилдаан.

Адам Альбертович ажилдап турган үезинде бодунуң тура-соруктуу, бурунгаар көрүштүү болгаш спортка сонургалды-биле аныктар ортузунга солун, чогаадыкчы хемчеглерни эрттирип эгелзэн. Ооң бир бадыткалы — «Сергек эртен» деп төлөвилел ол. Аныктарны деткири-биле чаа төлөвилелдерни чогааткан. «Сергек эртен» деп төлөвилелдин баштайгы

хүнүнде чүгле бир, ийи кижини сонургап келген. Ооң соонда чоорту идепкейлиг спортчулар саны немежи, эртенги шимчээш-кин кылып турар аныктарны чон база сонургап кээп турар апарган. Оларның аразында Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол база бар. Ынчан ол төлөвилелдин эгелекчизи-биле ажык чугаалажып, кадык-чаагай амыдырал дээш улуг-бичии чонну кыйгырып турарын аажок деткээн. Чурту, чону дээш оожургал чок анык кижиге бүзүрелди көргүзүп, ажилга ынчаар-ла хүлээп алган. Даанган ажилына ак сеткилдиг, харыс-салгалыг анык удуртукчу хей-аъттыг ажилдап турар. Ол төрөөн республиказын бурун-

гаар хөгжүдөр дээш чон ортузунга чаа-чаа төлөвилелдерни чогаадырын уламчылап турар.

Чылдың эргилдезинин чайгы үезинде ооң эки эгелээшкени «Сергек эртен» найысылалдың ол-бо чүгүнде база оң, солагай талакы дачаларда болгаш республиканың кожууннарында чурттакчыларның деткимчезин алган. Ооң-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар «Чеди-Хаан» ушу федерациязының башкылары Роберт Күнзек, кыдат башкы Чжоу Дуншань база Алена Удод олар «Сергек эртенни» эрттир-жип турарлар. Ынчаар-ла бо төлөвилел хүнден хүнге чон аразында билдинип, республиканың девискээринде сайзырап эгелзэн.

Адам Альбертовичинин ажилы чай чок-даа болза, Ленин кудумчузунда Тываның күрүне университетинин спорт шөлүнге кежээки үеде аныктар-биле кады спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге мергежилгелерни кылып турар. Анык удуртукчунун интернет четкизинде «Кадык Тыва» деп арны база бар. Тыва чон кадык-шыырак болзун, аарыгаржык, арага-дарыдан чайлап чорзун деп чаагай күзелдиг. Интернет четкизинде ооң национал эш-өөрү арбын, олар эжинин тывызыксыг, чогаа-

дыкчы ажилын деткип, биж турар болду. «Кандыг-д ажилды сегирип алганд төнчүзүнге чедир шийтирлэ чаңчылдыг мен» деп чугаала кижини.

Ооң кижизинин, мөзү-бүдүштүүн баштайгы хүндү кады ажилдап эгелзэ-ле эскердим. «Кижизидил кижини чаш турда кавайлы-дан эгелээр» деп өгбелениң чагы бар. Текеевте-нин уруглары эртем-билиг төлөптүг кижилер деп чүвечугаа аразында билдим. Адамның акызы Сочиде ажилдап турар, кыс дунмазы — Красноярск хоорайда дээди эртенге эмчи. Адам боду авазы-биле Тывада чурттап артканна Ачазы Альберт Абдулович бодунуң төрөөн черинде эртен ажилын кылып чоруур.

«Аныктарга чүнү күзү силер?» дээн айтырымы «Анык кижини сөглээ сөзүн шынчы, туруштуг, бурунга чүткүлдүг болгаш чогаадык болур ужуруг» — деп, ол ханылаады. Адам Альбертович аш-каш төлөптүг аныктар хей-ле болзунам.

Ася БАЗЫР-ОО

Чуруктуу хуу архивтан алган.

Үлегерлиг ада

Уруг-дарыгны шын кижиниң эдеринге ада кижиниң киржилгези кол черни ээлеп турар. Ол чаш уругнуң кижини хевирлеттинеринге үлегер-чижек болур. Адазының деткимчезин, арга-сүмезин үргүлчү ап, чугаалажып өскөн оол езулуг эр бооп өзүп келир. Ада кижиниң бүрүзүнүң кол күзели бодунуң төлү угааныг, эртемниг, шыырак, туруштуг өзерин күзээр. Амгы үеде ындыг үзүл-бодалдыг эр улустун ниитилелде бары өөрүнчүг.

Кызыл-Сылдыс суурда база үлегерлиг адалар эвээш эвес. Оларның аразында школаның адалар чөвүлелиниң кежигүнү Мерген Байырович Азырааны бо удаада онзагайлап бижикиседим.

Мерген Азыраа 1965 чылдың октябрь 19-та он ажил-төлдүг өг-бүлениң алды дугаары бооп төрүттүнген. 1983 чылда Кызыл-Сылдыс ортумак школазын чедииникини дооскаш, Иркутскиниң механика техникумунга кино механиги мергежилди чедип алган. 1986-1998 чылдарда Сарыг-Булуң сумузунуң көдээ Культура бажыңына кино механиги бооп, ол-ла көдээ советке ажил-агый эргелекчилеп ажилдаан. Амгы үеде төрөөн школазының биче сеткилдиг, үлегерлиг ажилчыны бооп ажилдап чоруур.

Өөнүң ишти Елена Кошкар-ооловна он чылдар дур-

гузунда харылзаа салбырынга эргелекчилеп база оператор бооп ажилдап келген. Олар — үш оол, бир кыстың үлегерлиг ада-иези. Улуг огул Сайдаш — өг-бүлелиг. Орук техникумунун инженер салбырын дооскаш, Кызыл хоорайның Бичии уруглар кадыкшылы бедидер төвүнде улуг эмчинин ажил-агый талазы-биле оралакчызы бооп, үре-түнелдиг ажилдап чоруур. Амгы үеде Тываның политехниктиг институтунда өөренип турар. Улуг уруу Снежана база өг-бүлелиг, бир оолдуг. Тываның күрүне университетинин төгү салбырының 2-ги курсчузу. Ортун огул Күдерек — Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 7-ги класзының эки өөрөдигелиг, чурумнуг өөреникчилеринин бирээзи. Школа, кожуун чергелиг мөөрейлерге чаңгыс эвес удаа киржип, бирги, ийиги черлерни ап, багай эвес түңнелдерни чедип ап чоруур. Хеймер огул Денис Челээш аттыг уруглар садынче барып турар.

М.Б.Азырааның мөзү-бүдүштүүн, ооң ажил-төлүгүгүнаан, уругларының иезинин чөлөнгийи бооп чоруурун, арага, таакпы-биле холбашпайн чоруурун сурувустун улуг-даа, бичии-даа назылыг чурттакчы чону магадал, үлегер ап, хүндүлөп чоруур.

Айсү БАДАРЧИ,
англи дыл башкызы.

Чаңгыс чер-чурттуувус

Улуг-Хем кожуунуң Арыс-

кан ортумак школазын дооскаш, ат-алдарлыг, арат-чонунга төлөптүг болуп ажилдап чоруурлар кайы көвей. Оларның бирээзи Тываның өөрөдиге болгаш эртем сайыды, дыл эртемнеринин доктору К.А. Бичелдей. Ол каяа-даа, кандыг-даа ажилга ажилдап чорааш, төрөөн сурунун амыдыралын үргүлчү сонургап, улуг дузазын көргүзүп чоруур хүндүлээривис

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус К.А. Бичелдей өөрөдиге адырынга хей чүүлдерни кыганынга аажок чоргаарланы улуу-биле өөрүп четтиргени висти илередип, ажил-ижини ам-даа чедииникиннерни күзү дивис.

Чечеймаа КЫРГЫК

Арыскан ортумак школаның директору.

Улуг-Хем кожуун.

Чоргаарал-биле сактып чор бис

Башкы ажилы дыка нарын, берге. Чоннуң ажил-төлүн өөрөдиге дээр-ле, ада-иелер мурнунга, ниитилел мурнунга улуг харыскал. Башкы кижини бичии чаш төлге чүнү өөрөдиге, сургап каар болдур, уруглар ооң чугаазын, суртаалын сагып, амыдыралга өөренир. Келир үеде эки кижилер болзун, Ада-чурттуң төлөптүг оолдары, кыстары болзун дээш ажилдап чоруур, өөреникчилери дээш кызып чоруур башкылар эндерик. Оларның ажилының түңнели — изин арттырган өөреникчилеринде, доозукчуларында, чоргаарал-биле хүндүлөп, «Мээң оглум, уруум башкызыдыр» деп адап чоруур ада-иелеринде.

Сумувустун, чонувустун чоргаарланып чоруур башкызы — Оскал-оол Артыкпаевич Куулар. Кичээл эрттире бергенде шуут артист, шүлүкчү, чогаалчы. Башкывыс бодунуң ажилына профессионал мастер турган. Ол

хей чылдарда Кызыл-Тайга ортумак школазынга орус дыл, литература башкылап база школаны удуртукчулап чораан. Ооң өөрөткен өөреникчилери, доозукчулары тускай эртемнерни чедип ап, бедик эрге-дужаалдыг ажилдарда ажилдап чоруурлар.

Башкывыс Оскал-оол Кууларның бижээн статьялары, амыдыралдан эскериглери «Шын», «Сүт-Хөл», «Тываның аныктары», «Эне сөзү» солуннарга үнүп турган. Шүлүктери, очерктери көдээ чоннуң амыдыралын илереткен, кадарчыларга чоргаарал, чаш уругларга, анык-өскөнге чагы-сүмө кылдыр үнгүлзэн. Төрөөн чуртунга ынакшылы «Чес-Булунам», «Бедик Кызыл-Тайгам», «Кадарчының бодалы» деп чогаадыглар кылдыр солуннарга парлаттыган.

Оскал-оол Артыкпаевич Куулар үлегерлиг ада чораан. Өг-бүлөзи демниг, уруглары найыралдыг, чон аразын-

да хүндүткелдиг, үлегерлиг. Өөнүң ишти Кара-кыс Онда овна кады чурттаан эки деткип, чөлөнгийи болуп бза-ла хей чылдар иштинде Кызыл-Тайга сумузунуң «Шончлай» уруглар садын удурту школага ажилдап чораа. Амгы үеде хүндүлүг дыштнылгада, өөрүшкүзү болур унуттарынга, уругларынга чыгы-сүмезин берип чоруур, үлгерлиг кырган-авазы.

О.А. Куулар башкылаашкы шугумунга үре-түнелдиг ажил дээш «Улус өөрөдигезинин тегиини» деп бедик атты, Сүт-Хөл кожуунуң, сумунуң хей саннашаннал-макталдарын алган. Башкывыс Оскал-оол Артыкпаевич Куулар бо хүннерде аравыста чо даа болза, ажилдап чораан кол лективинин кежигүннери ону чогаарал-биле адап, сактып чоруур.

Галина ООРЖАК

Кызыл-Тайга ортумак школаның организатор башкы

ОНЗА БАЙДАЛДАР АГЕНТИЛЕЛИ ТИИЛЭЭН

Спартакиадаң тиилекчилери.

кабрь 7-де Кызыл хоо-
чурттакчыларының
үеде дыштаныр ынак
«Тайга» станциязынга
акпыр спортчу байырлал
н. Аңаа кышкы сезоннуң
ылыг ажыдышынындан
а, Тыва Республиканың
пар болгаш албан чер-
инң ажылдакчыларының
нга чыл дургузунда эр-
елген улуг спартакиада-
үңнел оюну — хаак мар-
азын эрттирген. Ол хүн
ип келген чоннуң бедик
г, сеткил-сагыш сергедип
арыг агаар, мөңгүнелип
ип чыдар аккыр хар дээш,
ндыр бүгү-ле чүүл бир-ле
ай, тоолзуг аян-шинчини
ип, тура-сорукту ала-чай-
көдүрүп турган. Мындыг
ымчалыг, хуулгазын дег
алдарда кижилер бүрүзү тии-
еже чүткүп, бүгү күжүн
р угландырыпкан.

ышкы сезоннуң ажы-
шкынынга тураскааткан
маргылдаазынга назы-
айы-биле 138 кижилер ки-
ген. Оларның иштинден
иннеринң тергиннери
ээн: 13-14 харлыг оолдар,
пар аразынга Шораан Тю-
а, Аялга Маскыр-оол, 15-
арлыг — Мерген Хертек,
та Нончат, 18-36 харлыг
ингис Сат, Айгуль Чигжит,
арга чедир улус аразынга
лег Саяты, Долаана Биче-
50 хардан өрү бөлүккө
ан Салчак олар тиилекчи-
болган.

үннүң база бир сонуур-
ыг болушкуну — улуг
акиаданың түңнел оюну.

Яамылар, албан черлеринин
ажылдакчыларының аразынга
изиг-изиг маргылдаа болуру
чугаажок деп бодавышаан,
херээжен кижикчилеринң
теп үнер черинге чедип кел-
дим. Удатпаанда «Эгелээн!»
деп кыйгырыг соонда, спорт-
чу кыстар маңажып чорупту.
Көк хептиг аныяк уруг эгезин-
ден тура өскелерни артынга
каап, дүргени-биле мурнай
халып олур. Оруктуң чар-
тыы эрткен, биезги кыс бүзү-
релдин-биле кел-ле чор. Ол
финишке чоокшулап кээрге,
кеткен хевинде бижээнин езу-
гаар ону ТР-ниң хамааты кам-
галал болгаш онза байдалдар
херектеринин талазы-биле
агентилелдин ажылдакчызы
деп билип алдым. Эң эки үени
көргүскен кыс Шеңне Биче-
оол — орук албан черинин ха-
мааты камгалал эргелелинин
специализи. Оң чаңгыс чер-
де кады ажылдап турар эште-
ри Долаана Дагбаа, Диана Чыл-
бак-оол, Булат Арандол, Эдуард
Монгуш, Айдыс Кара-Сал,
Мунзук Иргит, Март-оол Саая
олар база Шеңнеден чыда
калбайн, маргылдаага тер-
гин түңнелдерни чедип ал-
ган. Ынчалдыр 2014 чылдың
дургузунда үргүлчүлээн рес-
публиканың яамылар болгаш
албан черлеринин ажылдак-
чыларының аразынга болуп
эрткен спартакиадага ТР-ниң
хамааты камгалал болгаш
онза байдалдар херектеринин
талазы-биле агентилели тии-
лекчи болган. Мындыг солун
болгаш улуг маргылдаага тер-
гиндээри шыңгы чедишкин

дээрзин билип, «Тиилелгениң
чажыды чүдөл?» деп айтырыг-
га агентилелдин директору
Шолбан-оол Чанзан:

— Мында улуг чажыт-даа
чок. Кол чүүл — белеткел.
Бис спартакиадага бир дугаар
киришкеневис бо. Маргылдаа
дугайында билип кааш, до-
раан харысалгалыг кижилер-
ни томуйлап, күш-шыдал
сайзырадыр талазы-биле
тренировкаларны доктаа-
мал эрттирип эгелээн бис.
Кадык-чаагай амыдыралды
суртаалдаарындан аңгыда,
ыяап тиилээрин кызыдар деп
сорулга база бистиң мурну-
уска салдырган турган. Шак
бо сорулганы күүседир дээш
коллектив оон-даа быжыгып,
хей-адывыс улам бедип,
чаңгыс демниг болуп, бүгү-
ле күженишкенин ынаар
угландырып ажылдаан бис.
Оң түңнелинде тиилелге
бистин болуп, моон соңгаар
ажыл-иживиске-даа, спортчу
амыдыралывыска-даа улуг
идигни, деткимчени берди.
Онзагай болушкуннарлыг
2014 чылга тураскааткан
маргылдаага чедип алган
тиилелгевисти, Тываның бол-
гаш найысылал Кызылдың
100 чылдаан юбилейлеринге
тураскаадып тур бис — деп
чугаалады.

Шолбан-оол Чанзан-
ның сөстөрине каттыжып,
мындыг хевирлиг массалыг
спортчу хемчеглер удаа-да-
раа болуп турарын күзөдөм.
Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган
чуруу.

Ээрбектин хүндүлүг хамаатылары

Ээрбек суурнуң куль-
тура төвүңге «Ээрбектин
хүндүлүг хамаатызы»
деп темалыг кезээ бо-
луп эрткен. Аңаа суур-
нуң организация бүрүзү-
нүң төөгүзүн көргүскен
альбомнарның делгел-
гезин база электроннуг
көргүзүлгелерни кылган.

Ону Тыва биле Россия-
ның демнежилгезинин 100
чылынга тураскаадып, Ээр-
бек суурувустун «Хүндүлүг
хамаатызы» деп атты күш-
ажылдың хоочуннары — «Ие-
ниң алдары» медальдарлыг
Мария Васильевна Ховалыг
(42 чыл стажыг), «Авам
билээ» деп шүлүк номунун
автору Хеймер-оол Пальжи-
маевич Санчай (Тыва Респуб-
ликаның алдарлыг ажил-
дакчызы), төөгүнүң болгаш
культураның тураскаалдарын
камгалаар албан черинин
удуртукчузу Ульяна Павлов-

на Бичелдей, үре-түңнел-
диг күш-ажылы-биле Ээрбек
суурнуң экономиказынга
улуг салышкынныг Михаил
Васильевич Дондуп, Соци-
алист күш-ажылдың тиилек-
чизи чораан Бап Биче-оолов-
на Салчак оларга тывыскан.

Дыштанылга кезээзин-
де организация бүрүзүндө
концерт көргүскен. Ылаңгыя
«Хензигбей» уруглар салин-
ниң коллективи көрүкчүлөр-
ни солун концерти-биле кай-
гаткан. Суурувустун бичии
клувунга чон шыгырт долу
болган. Бо солун кезээни
эрттиреринге идепкейи дээш
хөй-ниити чөвүлелинин дар-
газы Екатерина Алексеевна
Опей-оолга база чонувуска
улуу-биле четтиргенивисти
илереттис.

Чечена ООРЖАК,
Ээрбек суурнуң библио-
тека эргелекчизи.

Коррупция-биле демисел

Ивилер чок хиреде...

Россия Федерация-
зының Президентизи
коррупцияга удур де-
миселди чидиглендирип
эгелээн. «Ол кончуг бу-
жар чорукту, оон-биле
холбашкан кижилерниң
албан-дужаалы бол-
гаш кайы партияның
кежигүнү болганындан
хамаарылга чокка, да-
зылындан тура тыртар
бис, ол дугайында шуп-
ту билип алзыннар» —
деп, Владимир Путин
чугаалаан болгай.

Тыва Республиканың
экономиказының үндезини
көдээ ажыл-агыйның кол
адыры — мал ажылы хожу-
даңгай болуп турар Каа-Хем
кожуунда ивилер чок. Бо
кожууннуң көдээ ажыл-агый
удуртулганының көргүзүп
турары медээ-даңгыда ында
«ивижилерде» 280 иви бар
деп турар. Херек кырын-
да Каа-Хем кожуун деви-
кээринде иви чок.

Меге медээлерни берип
тургаш, бо «ивижилер» ба-
рык 20 чыл дургузунда күрү-
неден чыл санында субси-
дия акшаны ап келген. Мону
канчаар тайылбырлап болу-
ру? Мындыг коллективтиг
коррупцияның үнүп келген
чылдагааны чүдөл? Оң бир
чылдагааны — республика-
ның Көдээ ажыл-агый яамы-
зында иви ажылын билер
специалистер чогуңда. Оң
бир херечизи, Эвенкиядан
100 баш кыс ивилер садып
эккелген. Ол ивилер арай

черликсимээр, азырал иви-
лерге каттышпас, аал чанын-
га ызыртынмас болгаш хөй
кезии черлик ивилер-биле
каттыжып дезе бергилээн-
нер. Бир эвес иви талазы-би-
ле специалист турган болза,
3-4 харлыг бүдүрүкчү шы-
рак эр ивилер эккелгеш,
оларны бистиң ивилер-биле
эдериштиргеш, эки уксаалыг
ивилерни үндүрүп ап болур
турган.

Каа-Хем кожуунда тур-
густунган бо байдал дуга-
йында кожууннуң прокуро-
ру Е.А.Мельников дээр-
гиге медегелди бо материалдың
автору кылган. Прокурор
ону херекке албааны хому-
данчыг.

Бо чылдың сентябрь 30-
де республика телевидение-
зинге дорт эфирге болган
ажык чугаага киришкеш,
Каа-Хем кожуунда иви-
лер чок деп база чугаалаан
мен. Бо материалды бижи-
римниң бүдүүзүндө Тыва
Республиканың Дээди Хура-
лының Каа-Хем кожуундан
депутаты Юрий Кара-оолга
кожуунда ивилер бар деп ме-
дээ меге дээрзин дамчыдып,
ону сайгарарын депутаттан
дилээн мен.

Мен бодаарымга, бо меге
медээ берип турар кижилер-
ге хамаарыштыр херекти от-
тургаш, түңнелин үндүргеш,
күрүнеге чедирген когара-
лын эгидер дугайында айты-
рыгны тургузар болза эки.

Алдын-оол МААДЫ.
Кызыл хоорай.

«Чырың өрттэн төлөдүң бе?»

Хүннүң айтыры

Хүннүң чугула бо айтырың баштайында кады ажилдап турар эш-өөрүмгө салдым. Чүгө бистерни байысаап тур сен дээнзиг менче элдепсинип көргөш, хариыладылар:

Галина Маспык-оол, хоочун журналист: «Мен черде ийи аал чурттаар бажыңныг мен. Ай санында чырык дээш 400, бок төккени дээш 240 рубльди төлээр бис, кайызында-даа өрөм чок».

Даңгыт Чыдым, очулдурукчу: «Хоорайның төвүнде ийи өрээл чаагайжыттыг бажыңныг мен, чылыдылга, чырык, изиг, соок суг база чуртталга ажил-агыиыңа ниитизи-биле 4500 хире, а коммунал ачы-дузасы дээш 760 рубль болур, бо төлевирлерни өөм ишти ай санында төлөп турар. Амгы үеде иелээ хүндүлүг дыштанылгада бис, ооң акшазы-биле бүгү чарыгдалдарны үе-шаанда төлөп турар бис».

Римма Чавынчак, хоочун журналист: «Чаагайжыттыг 116 аал чурттаар 5 каъттың 62 квадрат метр шөлдүг бажыңында ийи кижичи чурттап турар бис. Чылыдылга, чырык болгаш коммунал ачы-дузасы дээш ниитизи-биле 4630 рубль төлөп турар мен.

Чангыс айны төлөвейн баарга-ла, өрө чыгылы бээр, оон төлээри берге апаар. Ынчангаш чамдык чурттакчыларның бергедежип турар чылдагааны ол. Коммунал ажил-агыиың «Сервис» эштежилгези хариылаар. Изиг сугну дамчыдар херексел үрели бергенде, үстүндө чугаалааным ажил-агыи черинче долгартарга-ла, дораан келгеш, кылып бериптер. Бистиң бажыңның чурттакчылары бо «Сервис»-биле керээ чарып алган бис, айда 881 рубль төлээр».

Надежда Эргеп, хоочун журналист: «Үш өрээл чаагайжыттыг бажыңда ийи кижичи чурттап турар бис. Чылыдылга дээш 2800 рубль, ынаар изиг суг кирип турар, соок суг бир кижиге 240, ийи кижиге 480 рубль болур, чырык дээш 330 рубль, коммунал ажил-агыиы дээш 900 рубльди төлөп турар мен. Бистиң девискээри-биле хөй аал чурттаар каът бажың-нарың ажил-агыиың хоорайның 2 дугаар чуртталга участогу харыылап турар. Коммунал ачы-дузасының төлевирин чурттап оорар квартираның шөлүңгө санаар. Бо айтырыгны эде чугаалажыры чугула деп бодаар мен».

Айлана Ооржак, очулдурукчу: «Чаагайжыттыг үш өрээл бажыңда чурттап турар мен. Ай санында чылыдылга дээш 2500, изиг суг дээш 340 рубль, соок суг — 250, чырык дээш 500 рубль, чуртталга ажил-агыиыңа 920 рубль, ниитизи-биле 4600 рубльди төлөп турар мен. Коммунал ачы-дузасының төлевиринин талазы-биле билдинмес-тир, чурттакчыларга тайылбырлап бээр болза эки деп бодаар мен».

Автордан: Оон өскелери черде бажыңнарда чурттап турар. Одаар ыяш, хөмүр садар, чеже-даа чер бажыңда болза, чамдыкта чырык өрттээ чыгылы бээрге, арай деп-ле төлээр. Студент уруг-дарыг база бар, шупту чарыгдалдарны хуусаа-зын эрттирикеш-даа, кызып төлөп турарын демдегледилер. Мен чырыкты камнааш, газ садып алган мен. Улуг баллон өрттээ 1000 ажыг, ортумааның 600 рубль бичии-ле ажыг, дөмей-ле ону төлээш, алыр апаар. Шынап-ла, кандыг-даа аргазын дилеп, тып тургаш, хүн бүрүдө амыдыралга херек чарыгдалдарны төлээри чугула.

Анисья ТЮЛЮШ
белеткээн.

Байыр чедиришкени

Бистиң ачавыс **Степан Кенденович ТЮЛЮШ** декабрь 15-те 60 харлаан. Ол — күш-ажылдың хоочуну, республиканың шыырак шыдыраачыларының бирээзи. 6 ажы-төлүнүн адазы, 4 уйнука-рының эргелиг кырган-ачазы.

Чаңың оожум, хөңнүң биче,
Чазык-чаагай, бөдүүн-даа сен.
Чыткан хой-даа хойзуп көрбээн,
Шынап ховар бүдүштүг сен.

Хандагайты сумузунуң баштыңы бооп,
Каш чыл улай амыр-дыш чок ажилдадың.
Көөргетинип, алдар ат-даа сүрбейн чордун,
Хөйүнүң, чоннуң хүндүткелин чаалап алдың.

Аксың-кежи четчир болгаш артар болзун,
Ажыл-ижиң улам ыңай хөгжүп турзун!
Уйнукарың угаанныңың дөзээр болзун,
Узун назы, кадыкшылды күзеп тур бис.

Ажы-төлү, күдээзи, өөнүң ишти.

Вниманию местных товаропроизводителей сельхозпродукции. Предоставляем площади в спорт-комплексе «Субедей». **Контакты: 5-17-13**

АВТОМАШИНАГА
АРТЫК КЕЗЕКТЕРНИ

барып садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза өрттээниң 50 хуузуң баштай төлөп алыр.

Өрттээ Новосибирск хоорайны.

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 15/2 (2 дугаар каът). Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030003
(Төлевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Прокуратурадан медээ

ООН ДОРА УҮЛГЕДИГ ТУРАР БЕ?

Республиканың школаларының бирээзиниң чурулга уран чүүлүнүң башкызы турган кижини назы четпээн уруун күштээни дээш шииткен.

Эзирип алгаш-ла, бодунуң назы четпээн уруун каш удаа күштеп турган 31 харлыг өөдөжокка хамаарыштыр шииткелди Тыва Республиканың Дээди суду үндүргөн. Ооң төрөөн уруун дөрт удаа күштээниң фактызын Дээди суд илереткен. Эң баштай 2008 чылда, уруу алды харлыг турда, ооң удурланышкын кылыр арга чок чоруун ажыглап күштээн.

Суд кеземче херээниң материалдарын өөренип көргөш, күрүне ялаакчызының бадыткалдарын кичээнгейге алгаш, ол кижини РФ-тиң КК-ниң 131 чүүлүнүң 3 кезээниң «б» болгаш «в» пункттарында (2003 чылдың декабрь 8-те №162 ФХ Федералдыг хоойлуда эдилге-биле) көрдүнгөн,

ол ышкаш РФ-тиң КК-ниң 1 чүүлүнүң 4 кезээниң «б» пунктунда көрдүнгөн кем-херек үүлгедиишкенинге — он дөх хар четпээн назы четпээн кижиниң удурланышкын кыл арга чок байдалын ажыглаа күштээшкын кылганынга берүүлүг деп санаан.

Үүлгедиг бүрүзүңгө хамаарыштыр суд буруулуг кижини 12-ден 15 чыл чедир хуусаа хосталгазын казып шииткел оларның чартык-чамдызын каттыштыргаш, ниитизи-биле 19 чылга шииткен, ол шииткелди шыңгы чурумнуг эд чазаар колонияга эрттирер.

Оон аңгыда суд шииттирг кижиниң өөрөдилге болгаш өске-даа албан черлерин башкылап ажилдаар эргез казаан.

Лина ИРГИ
Тыва Республиканың прокуратуразының килдиг прокурору.

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы ТР-ниң Хөй-ниити палатазының бирги чыыжының кежигүнү, Ак-Довурак хоорайда ЧКА бүдүрүлгезиниң директору Раиса Дакаевна Шагаалаңга уруунуң озал-ондакка таварышкыш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Салым-чаяанның чараш самы

Тываның культурулуг амыдыралының аңгы-аңгы адырларының ажил-чорудулгазын углап-баштап оорар удуртукчуларның аразында эр чон эвээш эвес. Хөй кижичи санныг чогаадкычы коллективтерни удуртуп, эки деп чоннуң үнелелин чедип ап келгеннерге күрүнениң «Тыва» телекомпаниязының чингине директору Андрей Чымба, телестудияның директору Радомир Куулар, ном үндүрер черниң директору Артур Хертек, Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Алексей Ооржак, театрның директору Станислав Ириль, Алдан-Маадыр аттыг музейниң директору Виктор Чигжит олар хамааржыр. Тыва чоннуң база бир хүндүлээр ынак коллективи — күрүнениң «Саян» ансамбли. Турция, Хорватия, Мурнуу Көрей, Гонконг, Франция, Бельгия, Япония дээш, ат-сураглыг танцы ансамблиниң артистери тыва уран чүүлдү бараалгадып, делегейниң хөй-хөй чурттарын кеззэн. Сураглыг коллективтиң чараш танцы-самының тургузукчу

режиссеру, Москваның хореография академиязының доозукчузу Аян Владимирович Мандан-Хорлуу чогаадкычы талантызы-биле көрүкчүлерни кайгаткан танцычы болур. Хат-салгынының ала-чайгаар кээри дег, ооң салым-чаяанының илерели сценага «Аңчы», «Хам», «Ойтулааш» дээн ышкаш хөй-хөй танцыларга көшкүн тыва чоннуң хостуг, чоргаар амыдыралы болуп хуула бээрге, сүрлүг-ле! Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга тураскааткан байырлыг концерт соонда «Саян» ансамблиниң хоочуннары «Бисти солуп шыдаар төлөпиг салгалывыс-тыр силер» деп үнелээни — өрттээ турбас улуг деткимче, чоргаарал-дыр.

Декабрь эгезинде «Саян» ансамблиниң балет артистериниң бөлүгү Красноярск хоорайның 80 харлаан юбилейинге тураскааткан байырлыг концертинге Аян Владимировичиниң тургусканы «Тыва» деп танцызын чедиинишкенин бараалгаткаш, Тываже чанып келгеннер.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Үндүрүг төлекчилериниң кичээнгейинге

Арыг орулга үндүрүүнүң талазы-биле үндүрүг декларациязын дужаарының хуусаазын 2014 чылдың 04.28-тен Тыва Республиканың Баштыңының айтышкынын езугаар ажил хүнү эвес, байырлал хүнү кылдыр доктаадып тургусканы-биле 2014 ч. 04.29-че чылдырганының

чөптүүнүң дугайында айтырыгны Россияның Федералдыг Үндүрүг албаны сайгарып көргөн. Регионнуң байырлал хүнү үндүрүг хоойлужудулгазының доктаадып тургусканы отчет дужаарының хуусаазын узадып болур.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011 г. ОГРН 1061901008806

(Төлевирлиг үндөзүңгө парлаан).

Предновогодняя акция

в Ледовом зале до 28 декабря!
В будние дни с 8:30 до 20:30 час:
с прокатом коньков — 180 руб.
со своими коньками — 80 руб.
В праздничные и выходные дни:
с прокатом коньков — 200 руб.
со своими коньками — 100 руб.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүсөдип турар А.М.МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, реклама, чарлал килдизи — 2-03-90.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87, бухгалтерия — 2-18-10. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6112. Чагыг 154. Номериң парлагаше дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың адырлары дээш авторлар боттары харыылаар.